

"אין תגובה?"

זכות התגובה באתיקה העתונאית ובפסיקת מועצת העתונות בישראל

יחיאל לימור ואיתן להמן

מבוא

זכות התגובה על פרסום פוגע היא אחת הזכויות הבסיסיות שאמצעי התקשורת ועיתונאים מכירים בה, ואף רואים במימושה משום התנהגות אתית הולמת. אל מול זכותו של הנפגע עומדת כמובן חובתו של אמצעי התקשורת לפרסם את התגובה כפי שפרסם קודם לכן את הפרסום הפוגע.

המחוקק הישראלי נמנע מלעגן ישירות בחוק את זכות התגובה. וגם כאשר זו עוגנה בעשור האחרון בכללים סטטוטוריים שעניינם אמצעי התקשורת האלקטרוניים בלבד, פסיקת בתי המשפט המתייחסת אליהם היא עדיין מצומצמת, תוך שהיא בוחרת שלא להתערב בהם ולא לפרשם. כתוצאה מכך גותר העיסוק בזכות התגובה ברמה האתית-וולונטרית, הן במישור הכמו-חקיקתי (תקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות בישראל) והן ברמת הפסיקה (ועדות הברור ובתי הדין לאתיקה של המועצה).

בעוד שפסיקת בתי המשפט זוכה לעתים קרובות לעיון ולדיון משפטיים ואקדמיים, הרי שפסיקת מועצת העתונות בישראל לא זכתה עד כה לטיפול דומה. יש בכך, לפחות לכאורה, כדי לעורר פליאה, שכן מאז הקמתה של המועצה, בשנת 1963, דנו מנגנוני האתיקה שלה בתלונות רבות שעניינן אי כיבוד זכות התגובה בעתונות הכתובה והמשודרת. למעשה, כמעט שליש מכלל פסקי הדין שניתנו על ידי מועצת העתונות בשנים 1963-2002 עוסקים, במישרין או בעקיפין, בשאלת זכות התגובה. עם זאת, סוגיית זכות התגובה איננה חד ממדית. יש לה היבטים שונים ומורכבים, וביניהם: לאילו סוגי פרסומים ראוי להעניק את זכות התגובה, מתי יש להעניק אותה ובאילו נסיבות ניתן לוותר עליה, כיצד יש לפרסם את התגובה, מי זכאי ליהנות ממנה וכדומה.

המאמר הנוכחי בוחן את עמדת מנגנוני האתיקה של מועצת העתונות בסוגיית זכות התגובה? - גם מתוך השוואה לפסיקת בתי המשפט, באותם מקרים מעטים שבתי המשפט עסקו בנושא זה - בראייה היסטורית-התפתחותית.

ניתוח פסיקת בתי הדין לאתיקה של מועצת העתונות הוא מקרה מבחן של סוגייה אתית, אחת מזני רבות שתקנון האתיקה של מועצת

העתונות עוסק בהן. לניתוח זה עשויות להיות משמעויות החורגות מעבר לסוגייה הנדונה, שכן הוא עשוי לא רק ללמד על הנורמות העתונאיות אלא גם לשמש כלי עזר למערכת המשפט כולה בבואה לעסוק ולדון בסוגיות אתיות הנוגעות לעשייה העתונאית.

המקורות הרעיוניים של זכות התגובה

שורשיה של זכות התגובה המקובלת בכל חברה דמוקרטית, נעוצים כבר בתקופות מוקדמות, כאשר התבססה ההכרה בזכותו של אדם לשם טוב. כך, כדוגמה, כבר במשפט העברי הקדום אנו מוצאים קביעות שלפיהן לשון הרע היא מהגרועות שבעבירות, וכדברי המדרש אף גרועה מרצח: "ההורג את הנפש אינו הורג אלא נפש אחת, והאומר לשון הרע הורג שלושה - הקספרו, והמקבלו והגאמר עליו."¹

התפישה הליברטרית, המאוחרת יותר, קידשה את זכותו של הפרט לשם טוב, אך הציבה מולה גם זכויות אחרות, חשובות לא פחות, כמו הזכות לביטחון אישי, זכות הקניין או הזכות לחופש ביטוי. בתפישה הליברטרית גלום אפוא מתח פנימי, שכן אפשר שזכות אחת - ולענייננו: הזכות לשם טוב - תתעמת עם זכויות אחרות, כמו הזכות לחופש ביטוי או זכות הקניין, שמשמעותה המעשית היא שהבעלים של אמצעי תקשורת יכול לעשות כרצונו ברכושו ואין להתערב במעשיו.²

זכותו של הפרט לשם טוב מוכרת בחקיקה הישראלית מאז הקמת המדינה. החוק הבולט ביותר לעניין זה הוא חוק איסור לשון הרע (תשכ"ה-1965), וזכות זו אף הוכרה למעשה כמעין זכות יסוד עם חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, שבו נאמר: "אין פוגעים... בכבודו של אדם באשר הוא אדם" (סעיף 2) ו"כל אדם זכאי להגנה על... כבודו" (סעיף 4). אולם, הזכות לשם הטוב אינה המקור העיוני-רעיוני היחיד לזכות התגובה, ואפשר להצביע על שני מקורות נוספים. האחד, זכותו של אדם לפרטיות (המוכרת גם במסגרת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו), והשני - "זכות הגישה", שמשמעותה היא שאמצעי התקשורת, בהיותם ערוץ ציבורי, צריכים להיות פתוחים ונגישים לכל,³ כחלק מתפישה "האתריות התברתית".⁴

כל אחד מהמקורות הרעיוניים דלעיל מעמת, למעשה, זכויות

ואילו בסעיף 10 לכללי הרשות השנייה (אתיקה בשידורי טלוויזיה ורדיו) התשנ"ד-1994, נקבע, בין השאר: "בעל זיכיון העומד לשדר מישדר אשר יש בו לכאורה משום פגיעה בדם, ינקוט צעדים סבירים כדי לברר ולקבל את תגובתו של האדם לפני השידור ולשדר את התגובה ביחס עם המשרד הפוגע... נפגע רשאי לפנות אל בעל הזיכיון תוך זמן סביר ממועד השידור כדי למסור לו את תגובתו, ובעל הזיכיון ישדר את התגובה...". בהמשכו של הסעיף נקבעו המקרים והנסיבות שבהם רשאי בעל הזיכיון להימנע מפרסום התגובה וכן הנחיות כלליות בדבר צורת פרסום התגובה.

ב-1997, אחרי שהרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו והמועצה לשידורי טלוויזיה בכבלים אימצו כללי אתיקה העוסקים גם בזכות התגובה, אישרה גם רשות השידור את "כללי רשות השידור (מתן אפשרות תגובה לנפגע)", והעניקה לזכות התגובה מעמד סטטוטורי. אמצעי השידור היחיד הפועל מכוח החוק ואשר אין לו כללי אתיקה סטטוטוריים, כולל כללים בעניין זכות התגובה, הוא דווקא תחנת השידור הצבאית, גלי צה"ל. במשך שנים ראתה עצמה תחנת גלי צה"ל כפופה ל"מסמך נקדי"ם¹⁶, שהוא מסמך וולונטרי, אך בשנת 2000 הצטרפה התחנה הצבאית למועצת העיתונות וקיבלה על עצמה את כללי האתיקה שלה, שאף הם וולונטריים.

בכלי התקשורת האלקטרוניים אף מצויים להלכה מנגנונים להבטחת זכות התגובה. ברשות השידור יש ממונה על קבילות הציבור (אומבודסמן), הפועל מכוח כללים מיוחדים¹⁶ שאליה ניתן להפנות תלונות במקרה של אי מימוש זכות התגובה. בסמכותו של הממונה לבדוק את התלונה, ואם מצא שהתלונה מוצדקת, הוא יכול להצביע בפני הגורמים הרלוונטיים ברשות על הליקוי ועל הצורך לתקנו, ואף להעביר המלצות למנהל רשות השידור ולדרוש את שידור הממצאים שלו. עד היום לא נמסרו כל נתונים ביחס למימושה של סמכות זו.¹⁷ למרות שברשות השידור קיימת אפשרות להעמדת עתונאים לדין משמעתי¹⁸ בגין הפרת הזכות לתגובה, לא ידוע עד כה על מקרים שבהם הועמדו עתונאים לדין.

גם ברשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו פועל נציב תלונות הציבור, שבסמכותו לבדוק את התלונות, ואם מצא שהתלונה מוצדקת, במלואה או בחלקה, הוא רשאי להצביע על הצורך בתיקון הליקוי. ואף לדרוש את שידור תוצאות הבירור.¹⁹ לפי כללי האתיקה של הרשות השנייה, אם הופרה זכות התגובה, יראו זאת כהפרה, כמו של כל כלל אתי אחר, מצד בעל הזיכיון, אלא שהדבר נותר ברמה ההצהרתית בלבד, ללא כל סנקציה ממשית. הסנקציה העיקרית כלפי הזיכיון - ביטול הזיכיון, הגבלתו, התלייתו או אי חידושו בתום תקופת הזיכיון - היא כה דרקונית, עד כי אין זה סביר שהיא תינקט דווקא בעקבות אי כיבוד של זכות התגובה, אלא אם כן זו פעולה מכוונת, רצופה ונמשכת. ואילו במקרה של הפרת כללי האתיקה מצד זכיני הטלוויזיה בכבלים, וכן מצד בעלי רישיון להפעלת שידורי טלוויזיה באמצעות לוויין, קיימת אמנם תקנה המאפשרת ביטול זיכיון או רישיון, הגבלתו או התלייתו, אלא שזו, כאמור, סנקציה קיצונית, שספק אם יהיה מי שינקוט בה רק למקרה "פשוט" כמו אי מתן זכות תגובה. על החלטות כל המנגנונים האלה יש אפשרות לעתור לבג"ץ, אך בית המשפט העליון נוטה שלא להתערב, אלא במקרים של חוסר

בסיסיות של הפרט - לשם הטוב, לפרטיות או לגישה לאמצעי התקשורת - עם זכויות אחרות של הפרט, או של אמצעי התקשורת. עם זאת, לפחות לכאורה, יוצק כל אחד מהמקורות הרעיוניים תשתית שונה להיקף זכות התגובה וממילא גם להיקף העימות. אם מכירים בזכות התגובה כנובעת מכוח הזכות לשם טוב או לפרטיות, ממילא מכירים גם בכך שיש לאזן אותה מול הזכות של חופש הביטוי (כמו גם זכות הקניין), שיש לה לפחות מעמד שווה. לעומת זאת, אם מעדיפים לראות את זכות התגובה כנובעת מכוח זכות הגישה, הרי לכאורה יש לראותה כרחבה הרבה יותר מאחר שזכות הגישה עצמה נובעת מחופש הביטוי.²⁰ כך, לדוגמה, אם המקור לזכות התגובה הוא בהגנה על שמו של אדם, חלה זכותו של אדם להגן על שמו הטוב, לכאורה, רק במקרה של פרסום עובדות לא נכונות, ואילו אם המקור לזכות התגובה הוא בזכות הגישה, הרי שזכות התגובה תהיה רחבה יותר והיא תחול גם על פרסום דעות, ואפשר גם על עובדות שאינן שגויות.

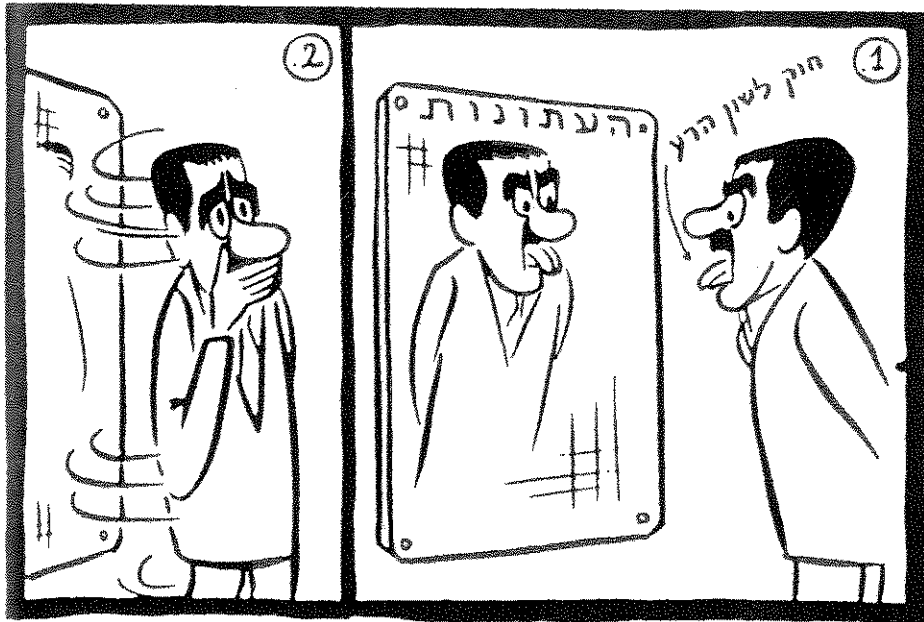
זכות התגובה בעתונות הכתובה והמשודרת: עמדת המשפט בישראל

זכות התגובה לא היתה מוכרת במשפט הישראלי עד שנת 1984, עם תיקונו של סעיף 17 לחוק איסור לשון הרע. אולם אזכור זכות זו בחוק לא היה בבחינת חובה על אמצעי התקשורת לפרסם תגובה, אלא רק בבחינת ציון, כי אי כיבוד של הזכות בדיעבד, בניגוד לדרישת הנפגע, ישלול מאמצעי התקשורת את הגנת תום הלב.

בראשית שנות ה-80 הכיר בית המשפט העליון לראשונה בקיומה של זכות תגובה ברשות השידור, וזאת מכוח "דוקטרינת ההגינות". דוקטרינה זו, שמקורה במשפט האמריקני, קובעת, בין היתר, שיש להעניק לכל הצדדים זכות להצגת עמדותיהם בנושאים בעלי חשיבות ציבורית המועלים לשידור.²¹ בית המשפט העליון אימץ את "דוקטרינת ההגינות", פירש על פיה את חוק רשות השידור וקבע שיש לתת לנפגעים את זכות התגובה, הן לפני השידור²² והן לאחריו.²³ בית המשפט העליון המשיך ודבק בתוקפה של דוקטרינה זו²⁴ גם אחרי שזו בוטלה בארצות הברית.²⁵

עוד קודם לפסיקת בית המשפט העליון אימצה רשות השידור בשנת 1972 "תהליך לעובדי התחדשות והרפורטז'ה", שכונה לימים בשם "מסמך נקדי" על-שם מחברו, נקדימון (נקדי) רוגל. התהליך, שעודכן מאז ארבע פעמים,²⁶ היה בבחינת מסמך וולונטרי פנימי של רשות השידור, ולא היתה בו התייחסות ישירה לזכות התגובה.

עם הפעלת הטלוויזיה בכבלים והערוץ השני של הטלוויזיה נדרשו הרגולטורים המפקחים על ערוצים אלה גם לעניין זכות התגובה. ואמנם, המועצה לשידורי טלוויזיה בכבלים ומועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו פרסמו, כל אחת בנפרד, מערכת של כללי אתיקה בשידור, שהתייחסו במפורש לזכות התגובה והפכו אותה לחובה סטטוטורית. כלל 11 לכללי הבוק (שידורי בעל זיכיון) התשמ"ה-1987 קובע כי "המבקש לסתור מידע עובדתי ששודר לגביו או להוסיף עליו מידע אשר עשוי להציג את העובדות באור שונה באופן מהותי, יפנה לבעל הזיכיון ויבקש להציג את תגובתו; בעל הזיכיון יביא לשידור את תגובתו של אותו אדם... ורשאי [בעל הזיכיון] לקבוע את משך זמן שידורה של תגובה כאמור ואת מתכונתה בשידור".

סבירות קיצונית, וכל העתירות שהוגשו עד היום ועניינן זכות התגובה - נדחו.²⁰ לעומת זאת, נותרה עדיין העתונות הכתובה, כאמור, שהיא משוחררת מהובת התגובה, למרות מספר ניסיונות חקיקה בתחום זה.²¹ כללי ההתנהגות האתית הנוגעים לזכות התגובה, כמו גם מנגנוני הענישה כלפי מי שהפר זכות זו, היו ונשארו וולונטריים, ומועצת העתונות, כפי שיובהר להלן, היא העוסקת בנושא זה.

זכות התגובה בארצות הברית ובאירופה

העתונות הכתובה בארצות הברית נהנית מאז שנת 1791 מהגנת התיקון הראשון לחוקה, ומכוחו נבלמו ניסיונות חקיקה שביקשו להטיל על העתונות מגבלות שונות. שניים מפסקי הדין הבולטים של בית המשפט העליון האמריקני שביצרו את חופש העתונות, היו פסק הדין שניתן בעניין תביעת דיבה שהוגשה נגד היומון ניו-יורק טיימס,²² פסק דין שעסק ישירות בשאלת

חוק איסור לשון הרע זכה לקיתונות של ביקורת באמצעי התקשורת. קריקטורה של זאב משנות ה-60. גיבורה הוא שר המשפטים דאז, דב יוסף, שבעת כהונתו נתקבל החוק

האמריקאית.²⁶

במשפט האנגלי, כמו באמריקה, אין הגבלות חוקיות על העתונות הכתובה שעניינן תוכן הפרסומים. זכות התגובה, בכל הנוגע לעתונות הכתובה, אף היא אינה מעוגנת בחוק.²⁷ הדברים שונים באשר לאמצעי השידור. לשירות השידור הבריטי, הבי.בי.סי, יש קובץ מפורט של כללי התנהגות ואתיקה,²⁸ שאחד מהם עוסק מפורשות בזכות התגובה. חוק השידור בבריטניה (The Broadcasting Act 1996) אף הסדיר את קיומו של מנגנון מיוחד לטיפול בתלונות נגד הבי.בי.סי - הוועדה לתלונות בשידור (Broadcast Complaints Commission - BCC) - שיש לו סמכות המקבילה לזו של הממונה על קבילות הציבור ברשות השידור בישראל. תחנות הרדיו והטלוויזיה העצמאיות בבריטניה כפופות לפיקוחה של הוועדה לסטנדרטים בשידור (Broadcast Standards Committee - BSC), שבפניה ניתן להתלונן הן על "סטנדרטים בשידור" (כגון תכניות תועבה, תכנים פוגעים וכו') הן על העדר הוגנות או על סטייה מסטנדרטים ראויים של איוון. עם זאת, אין הכללים שנקבעו על ידי הוועדה מתייחסים פרטנית לזכות התגובה. הוועדה יכולה להורות על תיקון הטעות או על שידור התנצלות, ובמקרים קיצוניים - ועבירות המורות במיוחד או של עבירות חוזרות ונשנות - יכולים הגופים הרגולטוריים להטיל קנסות כספיים ואף לשלול את הזיכיון.

בשיטת המשפט הקונטיננטלית יש וזכות התגובה מעוגנת בחוק גם לגבי העתונות הכתובה. כך הם פני הדברים, לדוגמה, בגרמניה,²⁹ בצרפת,³⁰ באוסטריה,³¹ או באיטליה.³² בכל המקרים הללו נובעת זכות התגובה ישירות מתוך הזכות לשם טוב. במקרים מסוימים אף מובהר במפורש שעל עתון להדפיס תגובה רק אם פרסם עובדות - ולא

זכות התגובה.²³ המקרה האחרון רלוונטי לענייננו, שכן בית המשפט העליון בארצות הברית פסל חוק של מדינת פלורידה, שהעניק למועמדים זכות להגיב על פרסומים משמיצים באמצעי התקשורת בתקופת הבחירות.

בעוד שבית המשפט העליון העניק לעתונות שורה של הגנות וזכויות מכוח "התיקון הראשון", הוא גילה יחס שונה כלפי אמצעי השידור. הוא לא פסל חוקים המסדירים את השימוש בערוצי הרדיו והטלוויזיה, אישר סעיפי חוק שעסקו בהסדרי תוכן של השידורים ואימץ את "דוקטרינת ההגינות" שנקבעה על ידי רשות שלטונית מנהלית, רשות התקשורת הפדרלית (FCC - Federal Communication Committee).²⁴ במהלך שנות ה-60 נוספו לדוקטרינה שני כללים ספציפיים, והחשוב לענייננו הוא הכלל בעניין תקיפה אישית (Personal Attack Rule), המבטיח למעשה את זכות התגובה. כלל זה קובע שעל הגורם המסדר לתת לכל אדם או קבוצה שהותקפו, במהלך דיון על נושא ציבורי השנוי במחלוקת, בדבר "יושרם, אופיים, היושרה שלהם או תכונותיהם האישיות", הזדמנות סבירה להשיב ולהגיב על כך. הכלל בעניין התקיפה האישית, שצמח מתוך זכות הגישה הכללית, קיבל בהדרגה מתווה של זכות תגובה הנובעת בראש ובראשונה דווקא מתוך הזכות לשם הטוב. ואמנם, הביקורת שנמתחה על רשות התקשורת הפדרלית בעניין זה, ובמיוחד אחרי ביטולה של "דוקטרינת ההגינות", הניעה את הרשות לזיזם בעצמה את ביטולו של הכלל העוסק בתקיפה אישית.²⁵ אלא שההליכים שנקטו על ידי רשות התקשורת הפדרלית היו איטיים מדי לטעמו של בית המשפט הפדרלי, שהורה בעצמו על ביטול כללי התקיפה האישית, כך שכיום אין זכות תגובה סטטוטורית ביחס לגוף כלשהו בתקשורת

מידת הפגיעה, האמת שבפרסום וכדומה. התקנון גם לא חייב לכאורה פרסום תגובה בסמוך לפרסום הפוגע, אלא רק "תשובה" מאוחרת לפרסום. לא היו גם כל הנחיות באשר לאופן התגובה, צורתה והזמן שבו צריך לפרסמה, והנוסח שנקבע בתקנון הותיר שורה של שאלות מעורפלות, וביניהן: האם המונח "מישהו" מתייחס רק לאדם פרטי, או גם לחברה, למוסד, למשרד ממשלתי וכו'? ומהי, בדיוק, "תשובה"? או: האם כל תגובה ראוי שתפורסם? הנוסח המקורי גם לא התמודד עם השאלה אם זכות תגובה מתייחסת גם לדעות, או רק לידיעות.

זכות התגובה הוגדרה מחדש באופן משמעותי בתקנון משנת 1986, שקבע לראשונה, בסעיף 3, את חובת קבלת התגובה לפני פרסום הידיעה: "...אימות ידיעה, שיש בה אפשרות של פגיעה באדם או בגוף מצריך, ברגיל, בירור עם האדם או הגוף הנוגעים בדבר". לעניין פרסום תגובה מאוחרת, קבע סעיף 4: "...פגע הפרסום בשמו הטוב, בכבודו או בפרטיותו של אדם, יש לתת לנפגע, ברגיל, אפשרות לפרסם תגובה". התקנון המעודכן צמצם את הזכות ובה בעת הרחיבה. מחד גיסא, הפגיעה המזכה בתגובה הורחבה גם על עצם הפגיעה בפרטיות, אף אם לא נפגע כשמו הטוב או כבודו של האדם, וכן הוסדרה חובת הבירור לפני הפרסום, אף שלא צוין אם זכות התגובה נכללת במסגרת חובת הבירור. מאידך גיסא, זכות התגובה, הן לפני הפרסום והן בעקבותיו, סויגה במלה "ברגיל", דהיינו - הכרה בקיומם של מקרים יוצאים מן הכלל, בניגוד לגרסה הקודמת של התקנון, שלא קבע כל סייגים לזכות התגובה. נוסף לכך, צוין בנוסח החדש במפורש כי התגובה מתייחסת לפרסום "ידיעה" בלבד, בעוד שמהגרסת הקודמת של התקנונים ניתן היה להבין שהתגובה חלה לגבי כל פרסום. התקנון עודכן שוב בשנת 1996.⁴⁵ הפעם, נקבעו כללים מפורטים הרבה יותר בעניין זכות התגובה (סעיף 5): "א. לפני פרסום ידיעה כלשהי, יבדקו העיתון והעתונאי את נכונותה במקור המהימן ביותר ובוהירות הראויה לפי נסיבות העניין; ב. דחיפות הפרסום לא תפטור מבדיקת נכונות הידיעה כאמור; ג. העובדה כי ידיעה התפרסמה בעבר לא תפטור את הבא להסתמך עליה בפרסום מבדיקת מהימנות הידיעה". בסעיף 8 נקבע: "לא יפרסמו עתון ועיתונאי ללא הסכמתו של אדם דבר הנוגע לפרטיותו או לשמו הטוב והעלול לפגוע בו, אלא אם קיים עניין ציבורי בפרסום במדיה הראויה. פרסום דבר כאמור מצריך כרגיל בירור מוקדם עם הנוגע בדבר ופרסום הוגן של תגובתו". לעניין תגובה מאוחרת נקבע בסעיף 7: "טעויות, השמטות או אי דיוקים מהותיים בפרסום עובדות יש לתקן במהירות, בהגינות ובהבלטה הראויה ביחס לפרסום המקורי. בנוסף לכך תפורסם במקרים המתאימים גם התנצלות. במקרים המתאימים תינתן לאדם שנפגע אפשרות הוגנת להגיב על טעות, השמטה או אי דיוק מהותיים במהירות ובהבלטה הראויה ביחס לפרסום המקורי."

התקנון המעודכן קבע אפוא לא רק את חובת הבירור המוקדמת, אלא גם קבע מפורשות את זכות התגובה לפני הפרסום, אם כי זו מוגבלת לידיעות הנוגעות לפרטיות ולשם הטוב של אדם, ואף דחה הגנות אפשריות בנימוקים של דחיפות הפרסום ("דד ליין") או של התבססות על פרסומים קודמים. עם זאת, זכות התגובה, שאותה קבע התקנון, אינה מוחלטת, אלא היא בבחינת כלל ("כרגיל"), כאשר גם הביורר המוקדם ייעשה "לפי נסיבות העניין".

דעות⁴⁶ - ורק אם הדיווח היה לא מדויק או מסולף. חובת פרסום התגובה קיימת במיוחד לגבי התקשורת האלקטרונית, והיא מעוגנת בחוק במדינות שונות באירופה,⁴⁷ דוגמת שוויץ.⁴⁸ מינהל השידור של הקהילה האירופית אף ניסה לפעול להאחדה בעניין זה והציע תקנה מחייבת ביחס להיקף הזכות,⁴⁹ שתחייב את כלל מדינות הקהילה.⁵⁰ ההסברים ליחס השונה כלפי העתונות הכתובה אל מול זו המשודרת הם רבים.⁵¹ עם זאת, נראה כי שורשיו של היחס השונה נעוצים בתהליכים היסטוריים, שעיקרם השתלשלות לא מבוקרת של תחנות רדיו פיראטיות, בשנות ה-20 של המאה ה-20, על ערוצי הרדיו בארצות הברית, דבר שאילץ את הרשויות להתערב ולהנהיג הסדרי פיקוח.⁵² למעשה, הפגין הממשל האמריקני, בכך שהפעיל מנגנוני וויסות ובקרה, חשש מכוחה של התקשורת האלקטרונית המתפתחת לשלוט על השיח הציבורי, ואמונה עזה באי יכולתו של השוק לשלוט בכוח הזה.⁵³ וזאת, בניגוד לתפישה הרווחת שהשוק הפרטי מסוגל לווסת את עצמו, ובמקרה של העתונות הכתובה גם להבטיח שיח ציבורי פתוח ומגוון. למעשה, אפשר לראות בהחלטה האמריקנית לבטל את "דוקטרינת ההגינות" בשלהי שנות ה-80 - החלטה שנתקבלה על ידי רשות התקשורת הפדרלית ואושרה על ידי בית המשפט העליון⁵⁴ - משום הכרה בכך שהסביבה התקשורתית השתנתה, וזאת עוד לפני שהאינטרנט הפך לבן בית שכיח, והעידן הרב ערוצי, שהוא עצמו פרי חידושי הטכנולוגיה, נתפש כמסוגל להבטיח את מימושה של זכות התגובה גם ללא צורך בפיקוח ובוויסות ממשלתיים. מצד שני, אפשר שביטול "דוקטרינת ההגינות" איננו מלמד על התאמת הפסיקה למציאות משתנה, אלא דווקא על שינוי תפישה מהותי, שלפיו אין הבדל בין העתונות הכתובה לבין זו המשודרת בכל הקשור לזכות הגישה, וכפי שזכות זו אינה מובטחת מכוח רגולציה בעתונות הכתובה, כך אין מקום להבטיחה באמצעות פיקוח היצוני גם בעתונות המשודרת.⁵⁵

מועצת העתונות בישראל, תקנון האתיקה המקצועית ומנגנוני האכיפה

מועצת העתונות בישראל שהוקמה ב-1963 על-פי הדגם של מועצת העתונות בבריטניה, נתפשת כגוף היציג העליון של מוסד התקשורת בישראל.⁵⁶ זהו גוף וולונטרי - ששותפים לו שלושה גורמים: נציגי המו"לים והעורכים, נציגי העתונאים ונציגי הציבור - שהוקם למטרה כפולה: להגן על חופש העתונות, ובמיוחד מפני איזמי חקיקה, וכן לטפח כללי אתיקה עתונאית ולהקפיד על קיומם. תקנון האתיקה הראשון של מועצת העתונות שנוסח בשנת 1963 התבסס על כללי האתיקה של אגודת העתונאים בתל אביב, שהותקנו בשנת 1959.⁵⁷ סעיף 3 לתקנון הראשון קבע כי "ייעודם של העתונאי והעתון - לספק לציבור ידיעות מהימנות ודוקות", והיה בכך שינוי לעומת הנוסח של אגודת העתונאים שבו היתה התייחסות לעתונאי בלבד, אך לא לעתון. ואילו בסעיף 6 היתה התייחסות ישירה לזכות התגובה - "אם הפרסום פגע בשמו ובכבודו של מישהו, יש לתת לו אפשרות לפרסם תשובה" - שכמותה לא היתה בנוסח של אגודת העתונאים.

לשון התקנון לא הגבילה בשום צורה את זכות התגובה, ודי היה בכך שהפרסום המקורי פגע בשם ובכבוד בדרך כלשהי, כדי שתניתן לנפגע אפשרות לתגובה. לא צוינה כל הגבלה באשר לטיב הפרסום,

למרות שתקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות התפתח והתרחב במשך השנים, עדיין נותרו בו לאקוונות רבות, דבר המעניק לבתי הדין של מועצת העתונות חופש פעולה רחב למדי בפירוש המונח "זכות התגובה" והיקפה.

יצוין, כי האזכור המפורש של זכות התגובה בתקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות איננו ייחודי לישראל. זכות זו נזכרת במפורש ברבים מתקנוני האתיקה של עיתונאים בעולם. דוגמאות בולטות לכך הן התקנון של ועדת התלונות של העתונות בבריטניה (PCC - Press Complaints Commission), תקנון האתיקה של מועצת העתונות בשוודיה, או תקנון האתיקה של מזכירי מערכות עיתונים בארצות הברית (ASNE - American Society of News Managing Editors). לעומת זאת, אפשר להצביע גם על תקנונים רבים, בין לאומיים או לאומיים, שאינם מאזכרים כלל את זכות התגובה. כזה הוא, כדוגמה, התקנון של האיגוד הבין לאומי של העיתונאים (IFJ - International Federation of Journalists), או תקנון מועצת העתונות במדינת מינסוטה בארצות הברית.

עם הקמתה אימצה מועצת העתונות תקנון פנימי, שהסדיר את פעולת מנגנון האכיפה האמור לפקח על יישומם של כללי האתיקה. תלונות שנשלחו למועצת העתונות, ואשר נמצא שיש בהן עבירה לכאורה, הועברו לדין בפני ועדת-בירור, שמנתה שלושה חברים: נציג ציבור (יו"ר), נציג המו"לים והעורכים וכן נציג העיתונאים. הוועדות התנהלו בלא סדרי-דין או דיני ראיות כתובים ומחייבים, וההחלטות שנתקבלו על ידן לא היו סופיות, אלא טעונות אישור הוועד הפועל של מועצת העתונות. נתברר שהליך האישור שימש לא אחת כמעין הליך-של-ערעור, שהביא לביטול ההחלטות המקוריות או לעידון החלטות הריפות במיוחד. ראוי לציון העובדה כי תקנון מועצת העתונות גם לא קבע סנקציות אפשריות נגד עביריני אתיקה - עיתונים או עיתונאים - והסנקציה היחידה (סעיף 11 בתקנון משנת 1986) היתה חיוב הנוגעים בדבר לפרסם התנצלות, וכן לפרסם גילוי דעת או את מסקנות ועדת הבירור בעניין הנדון.

בשנת 1994 הותקן תקנון חדש למועצת העתונות, שבקבוצתו הונהגו שינויים רבים בדפוסי עבודתה של המועצה. את מקום ועדות הבירור החליפו עתה בתי דין לאתיקה, שפסקי הדין שלהם אינם טעונים אישור. וראוי להדגיש: בעוד שוועדות הבירור קבעו "החלטות", הרי בתי הדין מוציאים תחת ידם "פסקי דין". ומצד שני, הוקמה ערכאת ערעור, שבפניה ניתן לערער על פסק הדין של בית הדין. בתקנון החדש גם נקבע לראשונה "מדרג עונשי", שעל פיו יכולים בתי הדין לקבוע את עונשם של עתון ועיתונאי שעברו עבירה אתית: א) קביעה שהתלונה מוצדקת, ללא נקיטת אמצעי עונשי כלשהו; ב) אזהרה; ג) גיפוף; ד) פרסום התנצלות; ה) השעיית עתון מהמועצה. האמצעי האחרון - השעייה - לא ננקט ולו פעם אחת מאז נכנס התקנון החדש לתקפו ועד ראשית 2003. התקנון גם עיגן החלטות קודמות של מועצת העתונות, שלפיהן מחויב כל עתון הנוגע בדבר לפרסם את פסק הדין נגדו.

יצוין, כי בשונה ממערכת המשפט הרגילה אין לפסיקה של בתי הדין לאתיקה, כולל לערכאת הערעור, מעמד מחייב של תקדים. יתר

על כן: רק מקצת מההחלטות ומפסקי הדין שנתקבלו במשך השנים ראו אור בדפוס - וגם אז, ללא חלוקה נושאת מסודרת - ואף אלה אינם עומדים, בדרך כלל, לרשות הדיינים בבית הדין לאתיקה. ועוד: אפילו בידי מועצת העתונות עצמה לא מצוי אוסף שלם ומסודר של כל הפסיקה שלה.

מעורר המחקר

ב-35 השנים הראשונות לקיומה של מועצת העתונות בישראל (1963-1997) הוגשו לה 1952 תלונות, ובארבע השנים הבאות הוגשו לה כ-250 תלונות נוספות. ב-35 השנים הראשונות הועברו לדין בוועדות הבירור או בבתי הדין לאתיקה 367 תלונות, שמתוכן נמצאו 52% מוצדקות במלואן וכ-11% מוצדקות בחלקן. בכ-23% מהמקרים נדחתה התלונה או שנמצא שהגילויין פעל כדין, ובכ-14% מהמקרים נסתיים התיק ללא הכרעה לגופו של עניין או שהושגה פשרה עוד קודם למתן ההכרעה.⁴⁷ מאחר והדין בחלק מהתלונות שנתקבלו במועצת העתונות בשנים 1999-2002 לא נסתיים עדיין, אין בנמצא נתונים סטטיסטיים מפורטים לגביהן.

ההחלטות ופסקי הדין של ועדות הבירור ושל בתי הדין של מועצת העתונות אינם ניתנים, כאמור, לאיתור באופן מסודר. אמנם, מקצת מההחלטות ומפסקי הדין שניתנו בין השנים 1988-1999 פורסמו בלקטים של מועצת העתונות, אך גם לקטים אלה אינם כוללים את כל פסקי הדין, ויש שאין הם מביאים את פסק הדין בשלמותו אלא רק את תמציתו. כל פסקי הדין האחרים, המקיפים 30 מתוך 40 שנות פסיקה, לא ראו אור, ולמעשה אף אינם שמורים בצורה מסודרת בארכיון מועצת העתונות. הם מצויים רק בארכיון פרטי של אחד המחברים, שנעשה בו שימוש לצורכי המחקר הנוכחי.

במסגרת מחקר זה נסקרו כל פסקי הדין שניתנו על ידי מועצת העתונות בשנים 1963-2002. נמצא, כי מעל שליש מפסקי הדין מתייחסים, באופן זה או אחר, לזכות התגובה ולהפרה אפשרית שלה. עם זאת, רבים מפסקי הדין האלה החלו בתלונות שהפרת זכות התגובה לא היתה עניינם המרכזי, אלא תלויה נלווית לתלונה עיקרית או אחרת, כגון: פרסום שיש בו לשון הרע, אי דיוק, כותרת מטעה וכיו"ב. מטרת המחקר היתה לבחון כיצד התייחסו ועדות הבירור ובתי הדין לאתיקה לסוגיית זכות התגובה, וליתר דיוק: מה הם תחומיה של זכות זו? מה הם סוגי הפרסומים שלגביהם יש להחיל את זכות התגובה? באילו נסיבות אפשר לפטור את העתונות ממימושה של זכות זו? מי זכאי לפרסום תגובתו?

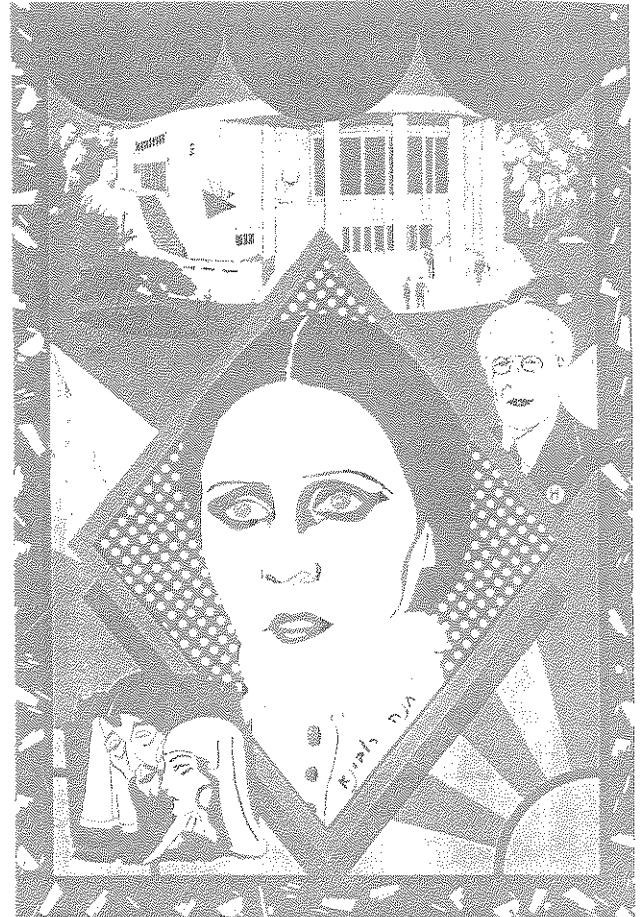
הפסיקה של מועצת העתונות בנושא זכות התגובה

לצורך המחקר הנוכחי פותחה מערכת מיון מפורטת, הכוללת 25 קטגוריות הרלוונטיות לעניין זכות התגובה. במסגרת הנוכחית תנוחת עמדת מועצת העתונות לגבי שבע מביני הקטגוריות הללו, שהן השכיחות ביותר: זכות התגובה על דעות; זכות תגובה על ידיעת אמת; עיתוי הפרסום כנימוק לאי מתן זכות תגובה; מתן אפשרות לתגובה מאוחרת כנימוק לאי מתן זכות תגובה; זכות התגובה של מי שאינו אדם פרטי; תגובה שהובאה שלא כלשונו; מיקום התגובה.⁴⁸

במעריב, כאשר כינה את קבלתו של השחקן לתיאטרון "תאונת עבודה מקרית". ועדת הבירור דנה בתלונת השחקן על אי קבלת תגובתו לדברים, וקבעה ברוב דעות כי מדובר בביקורת קיצונית יתר על המידה, שחייבה לפיכך את תגובת המבוקר.⁹⁰ נציג הציבור ונציג המו"לים והעורכים קבעו, כי מהערכה מקצועית-אמנותית גלשה הביקורת ל"קטילה" כוללת של השחקן, וגלישה שכוזו חייבה את המבקר בהבאת תגובתו של האחרון. נציג העיתונאים קבע, בדעת מיעוט, כי מדובר ברשימה שהיא בעיקרה ביקורת מקצועית-אמנותית, שאיננה חורגת מן הסביר והמקובל, ולכן לא היה מקום לבקש את תגובתו של המבוקר.

תלונה דומה באופיה הוגשה כעבור שש שנים על ידי מנהל הגימנסיה העברית בירושלים, שבעקבות הופעתו בטלוויזיה נכתב מאמר בהארץ, שנפתח בהתרשמותו השלילית מאישיותו של המנהל ונסתיים בהתרשמות שלילית ממערכת החינוך העל-יסודית בישראל בכללה. הארץ הסכים אמנם לפרסם בעקבות המאמר מכתב תגובה של המנהל, אך האחרון לא הסתפק בכך והתלונן על כך שלא התבקשה תגובתו לפני הפרסום המקורי.⁹¹ הפעם דווקא סברו רוב חברי הוועדה כי העתונאי לא היה צריך לבקש תגובה לפני הפרסום, בקבעה: "נכון אמנם, שסעיף 3 לתקנון האתיקה המקצועית קובע כי 'אימות ידיעה, שיש בה אפשרות של פגיעה באדם ובגוף מצריך, ברגיל, בירור עם האדם או הגוף הנוגעים בדבר', אך חובת הבירור המוקדם אינה מוחלטת, כפי שעולה בעליל מהתיבה 'ברגיל'. יתר על כך, חובת הבירור המוקדם לצורך אימות מתייחסת במפורש לפרסום 'ידיעה', ואילו המאמר נשוא התלונה, במהותו ובכללותו, איננו בגדר 'ידיעה', אלא הוא הבעת דעה של הכותב על עניין בעל משמעות ציבורית מובהקת... וביטוי התרשמותו השלילית מאורחו ורבעו של המנהל המתלונן - שבגין תפקידו הוא בגדר אישיות ציבורית - בעקבות הופעתו הפומבית של הלה בתכנית טלוויזיה." דווקא נציג העיתונאים נותר הפעם בדעת המיעוט. הוא הסכים עם העיקרון שטענות ביקורתיות אינן מחייבות תגובה לפני הפרסום, אך סבר כי טענות כאלה כן מחייבות פרסום תגובה מאוחרת, אם זו נתבקשה.

גם לאחר שנתקבעה הפסיקה שאין דין פרסום דעה כדין פרסום עובדה, מוטל על הערכאות, במקרים מסוימים, לקבוע אם הפרסום היה בגדר דעה "טהורה", ועל כן אין מקום לתגובה עליה, או שהמדובר הוא בדעה שיש בה גם מרכיבים עובדתיים, שלגביהם נדרשת זכות התגובה. כך, למשל, נקבע, כי רשימה על תפקודו של שליח מדינת ישראל בהו"ל היא אמנם "הבעת דעה", אך היא מסוג הדעות המחייבת תגובה, או לכל הפחות בירור עם הממונים על השליח לפני הפרסום.⁹² במקרה נוסף התלונן עתונאי על טור אישי של עתונאית, שבו נרמז על קשר בין תמיכתו של העתונאי במיניו מסוים ברשות הישירה לבין תכנית טלוויזיה ששיבחה עמותה שהיא נמנה עם מקימיה. העתונאית התגוננה בטענה שאין מדובר בעובדה אלא בהבעת דעה בטור אישי, אך הוועדה קבעה פה אחד, כי מסגרת הפרסום (טור אישי) אינה רלוונטית, וכל עוד תוכן הידיעה מציג אדם באור שלילי, היא מחייבת את תגובתו המוקדמת.⁹³ במקרה דומה הרשיעה הוועדה עתון שייחס "בריונות" לחבר מועצת עיריית תל אביב. במסגרת הביקורת על האיש צוין כאילו כבר נקט בעבר צעדי אלימות נגד בכירים כדי להשיג את

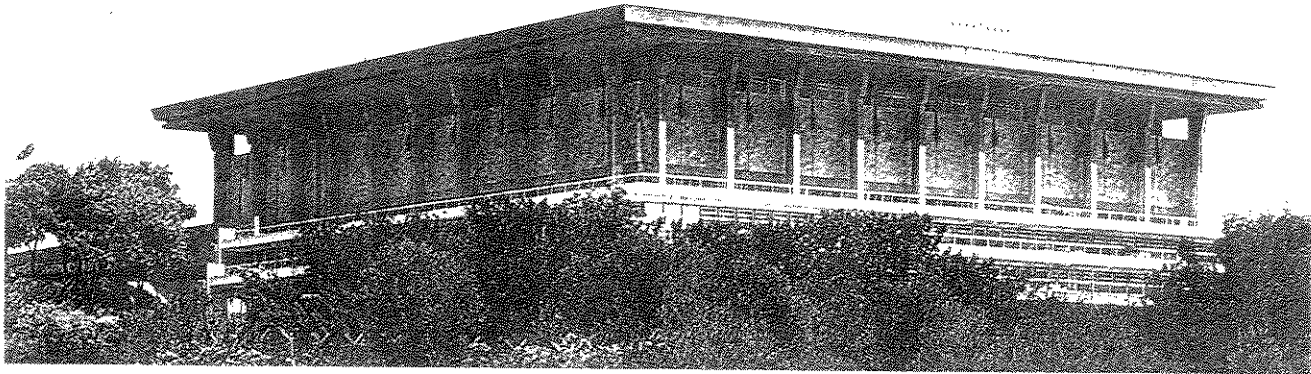

"הבימה" - אולם התיאטרון ואחת משחקיותיו הנודעות - תנה רובינא, באיור של דוד טרטקובר. התיאטרון עלה על שולחן אחת מוועדות הבירור של מועצת העתונות

א. זכות התגובה על דעות

בתקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות בישראל אין התייחסות ברורה וחד משמעית לשאלה אם זכות התגובה חלה רק לגבי פרסום עובדות או גם על דעות. מצד אחד, אפשר לראות בסעיף 8, המחייב תגובה לפרסום כל "דבר" הנוגע לפרטיות או לשם הטוב כמתייחס גם לפרסום דעות, אולם מצד שני, בסעיף 7, המתייחס לשאלת התגובה המאוחרת, יש התייחסות מפורשת לפרסום "עובדות" בלבד. גם סעיף 5 מתייחס ל"ידיעות" בלבד, ואין בו אזכור של "דעות".

אף שבגרוסות הקודמות של התקנון, עד שנת 1986, לא נמצאה כל התייחסות להבדל בין פרסום עובדות לבין פרסום דעות, מתברר כי ועדות הבירור - שקדמו לבתי הדין לאתיקה - נקטו, בדרך כלל, עמדה שאינה מחייבת תגובה לדעה, בניגוד לחובת התגובה לעובדה. עמדה זו של ועדות הבירור, אף שלא היתה מעוגנת בתקנון עצמו, התגבשה בהדרגה. כך, כדוגמה, דנה בשנת 1982 ועדת הבירור בתלונה של שחקן תיאטרון הבימה על ביקורת קשה שמתח עליו עתונאי

הכנסת בירושלים. אחת מסייעות הבית התלוננה נגד בעלת טור, והדבר הגיע לבירור במועצת העתונות

בדיקת העובדות תיחשב לסבירה גם אם מקורן בידיעות עתונאיות אחרות, אולם הסבירות תיבדק בכל מקרה לגופו, ובכפוף לנסיבות הספציפיות של כל עניין ועניין.⁵⁷

מצד שני, דווקא באחד מפסקי הדין הראשונים שניתנו לאחר אישור התקנון החדש ב-1996 - שלכאורה הוציא את פרסומי הדעה מכלל הפרסומים שלגביהם חלה זכות תגובה - קבע בית הדין כי בפרסום מסוים, שבו נמתחה על ראש מועצה מקומית ביקורת תוך שימוש בביטויים כמו "רפיון במחשבה" ו"דל ביטוי", יש פגיעה קשה בשמו הטוב ובכבודו, והיה מקום לאפשר לו תגובה ופרסום הוגן שלה.⁵⁸ לא ברור, מתוך פסק הדין עצמו, אם בית הדין חייב את זכות התגובה גם במקרה של פרסום דעות, או שראה בביטויים מסוימים משום עובדות המחייבות תגובה. אם האפשרות השנייה היא הנכונה, לא ברור מהו פרסום דעה שאינו מחייב תגובה, שהרי כל דעה נסמכת ביסודה על עובדות.

הסוגייה בדבר זכות התגובה לדעות נתעוררה פעם נוספת בהקשר של טור פובליציסטי, שפורסם בהארץ, ובו נמתחה ביקורת חריפה על כתב הגנה שהגישה פרקליטות המדינה לתביעת נזיקין מטעמו של נער פלסטיני, שטען כי נפגע מכדור בראשו שנורה על ידי כוחות צה"ל.⁵⁹ דעת הרוב בבית הדין היתה, כי העתונאי לא היה צריך לפנות למושאי ביקורתו, כיוון שאין זכות תגובה להבעת דעה. נציג הציבור סבר, בדעת המיעוט, כי מדובר ביותר מ"הבעת דעה", וכי העתונאי ירד לפרטי המקרה, ולפיכך היה עליו לקבל את תגובתו של מנסח כתב ההגנה. בערכאת הערעור סבר ההרכב המורחב פה אחד, כי מדובר בכל זאת ב"הבעת דעה", שאיננה מחייבת כל תגובה.⁶⁰ בית הדין לערעורים אף ביקש לקבוע קריטריון כללי, ולפיו "בכל מקרה שהמדובר בביקורת על עורך מסמך, לגבי מסמך הנערך על ידו, אין חובה לפנות אליו בבקשת תגובה. בקשת תגובה באה בראש ובראשונה על מנת למנוע ייחוס עובדות לא נכונות ולא על מנת לאפשר לנושא הכתבה להסביר עמדות ודעות שהביע במסמך שהכין, שהיווה נושא לכתבה ביקורתית בעתון".

באי הבהירות בפסיקה של מועצת העתונות, המלמדת על התלבטויות בסוגיית התגובה על דעות, יש דמיון, ואולי לא מקרי, להתלבטות המאפיינת את בתי המשפט שעסקו בשאלה מתי פרסום

מבוקשו. ועדת הבירור סירבה לקבל את טענת העתון כי מדובר בהבעת דעה על אישיות ציבורית, כיוון שברגע שצוינה העובדה הלכאורית שנקט בצעדי אלימות, היה על העתון לקבל תגובתו לכך.⁶¹

רק בשנת 1996, עם אישורו של התקנון החדש, נקבעה לראשונה התייחסות ישירה למאמרים שיש בהם, בצד הבעת דעה, גם מרכיבים עובדתיים. ואמנם, בסעיף 6(ב) נקבע כי "ידיעה המתפרסמת במסגרת של הבעת דעה, יהולו עליה כללי האתיקה הנוגעים לידיעות". אלא שגם בניסוח זה לא היה מענה מושלם על השאלה מתי יש לחייב עתונאי בתגובה. דוגמה לכך היא פסק הדין בתלונתו של מנהל קול ישראל על רשימה שפורסמה בידיעות אחרונות, שבה קישר הכותב בין הסיקור המינימלי שניתן ברדיו לפרשה מסוימת לבין רצונו של המנהל לזכות בקידום. העתונאי לא קיבל את תגובתו המוקדמת של המנהל, ועל כך הוגשה נגדו תלונה והוא הועמד לדין.⁶² דעת הרוב היתה, כי במקרה זה לא היה כל הכרח לקבל את תגובתו המוקדמת של המתלונן, שכן גם אם אין בטיעון אמת, וגם אם מנהל הרדיו היה מעביר מראש תגובה מכחישה, לא היה בכך כדי לשנות את דעתו של העתונאי ואת הטיעון הפרשני שלו, "הלגיטימי בסוג זה של כתיבה". נציג הציבור, אב בית הדין, נותר בדעת מיעוט, כאשר סבר שהלגיטימיות של עצם הטיעון בכתיבה העתונאית, אינה מבטלת את חובתו האתית של העתונאי לציין בפרסום עצמו גם את תגובתו של מנהל הרדיו.

במקרה אחר החליט בית הדין, פה אחד, כי בעלת טור לא היתה חייבת לקבל תגובה של סיעה בכנסת, שלה ייחסה מעשי שחיתות. בית הדין קבע כי אף שהמאמר אינו אוהד את הסיעה, הרי אין בו "הכפשה או פגיעה לא מרוסנת", אף שגם בעלת הטור לא הכחישה שהיא משלבת בטור עובדות לצד דעות, ועל עובדות אלה, שנטען שאינן נכונות, הוגשה התלונה.⁶³ סגנונה של אותה עתונאית שב והועלה לדין כעבור זמן קצר, בעקבות תלונה שהגיש נגדה איש עסקים, ששמו הוזכר כדוגמה לקשר סימביוטי בין קבלנים לבין פוליטיקאים. בית הדין נמנע מבירור אם העובדות שצוינו במאמרה נכונות אם לאו, והתרכזו בדין בפרשנות סעיף 6 הנ"ל. בית הדין קבע פה אחד, כי "למרות הניסוח החד משמעי של סעיף 6(ב), אנו סבורים כי ניתן להקל במידת מה עם הפובליציסט, ולקבוע כי במקרים המתאימים,

הבירור לא קיבלה את עמדתו. כיוון שמנהלי המפעל חלקו על העובדות קבעה הוועדה שלא תדון בעצמה בשאלה אם הדברים נכונים או לא, ולפיכך אינה יכולה לקבל את טענת ההגנה כאילו הדברים נכונים, כיוון שהשאלה אינה אם הידיעה נכונה אלא "אם העתון והעתונאי עשו הדרוש על מנת להבטיח שהידיעה תכיל מידע נכון." פסיקה זו אינה סותרת את הרציונל שנתקבע בדרך כלל, שלפיו אין מקום לקבל תגובה לידיעת אמת ולפרסמה. שכן, ועדת הבירור ציינה במפורש כי אין היא יודעת אם המדובר בכתבת אמת, אחרי שהמתלונן טען שהעובדות שונות מאלה שפורסמו, ואין גם בכוונתה להכניס ראשה וידיה לשאלת בירור העובדות. מצד שני, הפסיקה בעניינו של סגן השר מעמידה בספק את הרציונל כולו, שכן המתלונן לא חלק על אמיתות הדברים שפורסמו, ולמרות זאת קבעה הוועדה, שהיה מקום לתת לו במה להסברת מהלכיו. זהו, בינתיים, פסק הדין היחיד המרחיב את זכות התגובה גם לידיעות אמת.

מניתוח הפסיקה של מועצת העתונות בעניין זכות התגובה לפרסומי אמת, עולה שגם במקרה זה אימצו מנגנוני המשמעת, בדרך כלל, את הרציונל השואב את זכות התגובה מתוך הזכות לשם טוב, שכן אם המדובר בפרסום אמת - שמו הטוב של האדם לא נפגע. לעומת זאת, אם זכות תגובה נובעת מתוך זכות הגישה, הרי לכאורה אין נפקא מינא אם מדובר בידיעת אמת, כל עוד לא הובאה גם תגובתו של הצד הנפגע.

ג. עיתוי הפרסום כנימוק לאי מתן זכות תגובה בסעיף 5ב' של תקנון האתיקה המקצועית (גרסת 1996) נקבע כי "דחיפות הפרסום לא תפטור מבדיקת נכונות הידיעה." קביעה זו לא נכללה באף לא אחת מהגרסות הקודמות של התקנון, לא אחת ביקשו עתוננים ועתונאים לחסות בצל דחיפות הפרסום, כנימוק לאי קבלת התגובה, אלא שוועדות הבירור או בתי הדין לא קיבלו טיעון זה, בדרך כלל, גם לפני שהנושא נתקבע בתקנון.

במספר מקרים טענו נילונים, כי ידיעות חשובות הגיעו אליהם ממש לקראת שעת סגירת העתון והם לא הספיקו לקבל את תגובת הצד השני. בכל המקרים הללו קבעה ועדת הבירור, כי הטענה איננה ממין העניין, וכי ניתן היה לדחות את מועד פרסום הידיעה כדי שתכלול גם תגובה.⁶⁶ גם טענה שדחייה היתה מביאה לאובדן "סקופ" או בלעדיות בפרסום לא התקבלה.⁶⁷

אלא שאין בקביעה זו משום סתימת גולל מוחלטת על האפשרות לטעון טענה של דחיפות הפרסום. דוגמה לכך היא מצב שבו נעשית אמנם פנייה לנפגע פוטנציאלי לפני הפרסום, אולם זה מבקש ארכה להגשת תגובתו. עתון איננו יכול, ואפשר שגם איננו צריך, להכות לתגובה עד אין קץ, שהרי אם "יעשה כן ינקטו אנשים וגופים, החוששים מפרסום עליהם, בטקטיקה מכוונת של השהיית התגובה. יתר על כן, בדהיית הפרסום עלולים העתון והעתונאי להפסיד סעיפים אחרים בתקנון האתיקה המקצועית, ובראשם חובת הנאמנות לזכות הציבור לדעת או אי הימנעות מפרסום מידע שקיים עניין ציבורי בפרסומו."⁶⁸ ואכן, במקרה אחד קבעה הוועדה, כי אם העתונאי לא הצליח לקבל במועד את גרסת אחד הצדדים, הוא רשאי לפרסם גרסת הצד האחר, אבל כגרסה חד צדדית, ואת עובדת פנייתו, שלא נענתה, לקבל גרסת

ייחשב כתבעת דעה ומתי ייחשב כפרסום עובדתי.⁶⁹ בית המשפט קבע כי פרסום ייחשב כתבעת דעה אם זהו מובנו הטבעי והרגיל של הפרסום כפי שאדם רגיל היה מבין אותו, או שהאדם הסביר היה מבין את האמור בו כדעה של הכותב, ולא כקביעת עובדות על ידו.⁷⁰ אף שאין בפסיקה אבחנה חדה וברורה בין "דעות" לבין "ידיעות", הרי בתי המשפט מחויבים עדיין לפסיקה ישנה, שלפיה מי שמבקש ליהנות מהגנה של פרסומי דעות (במקרה של לשון הרע) חייב למעשה להוכיח כי בפרסום היתה הפרדה ברורה בין תיאור העובדות לבין תבעת הדעה על אותן עובדות.⁷¹

ההשוואה בין פסיקת הערכאות האתיות של מועצת העתונות לבין פסיקת בתי המשפט מעלה מצד אחד נקודת דמיון בין השתיים, ומצד אחר - הבדל בולט בתפקודם של שני מנגנוני השפיטה. הדמיון בין שני מנגנוני השפיטה מוצא את ביטויו בכך שגם הערכאות האתיות פירשו את זכות התגובה, כמו הערכאות השיפוטיות, כזכות הנובעת מהזכות לשם טוב, ולא כזכות הנובעת מזכות הגישה, הכללית יותר. מצד שני, בעוד שבתי המשפט מחויבים עדיין לתקדים שנקבע בשלהי שנות ה-70 ומתאים לפיכך לעתונות של אותם ימים ולדפוסי עבודתה, הרי מנגנוני האתיקה של מועצת העתונות, שאינם כבולים לתקדימים מחייבים, יכולים לעדכן מעת לעת את פסיקתם, בהתאם להתפתחויות בעתונות הישראלית, כולל השינויים בדפוסי העבודה ובסגנון הכתיבה.

ב. זכות תגובה על ידיעת אמת

בתקנון האתיקה המקצועית יש, למעשה, אי בהירות באשר לזכות התגובה על ידיעת אמת שיש בה משום פגיעה. מצד אחד, אין בסעיף 8 סייגים לגבי חובת הבירור המוקדם וקבלת התגובה לפני הפרסום, ומצד שני - בסעיף 7, העוסק בתגובה אחרי הפרסום, נקבע כי זכות התגובה תינתן רק על "טעות, השמטה או אי דיוק מהותיים". עם זאת, נראה, גם מתוך השוואת התקנון הישראלי לתקנונים מקבילים בעולם, כי הרציונל המנחה הוא, בדרך כלל, שידיעת אמת לא תחייב תגובה.⁷²

ואכן, ועדות הבירור ובתי הדין לאתיקה אימצו, בדרך כלל, רציונל זה. למעשה, רק במקרים חריגים ביותר הועמדו עתונאים לדין על פרסום ידיעות אמת ללא קבלת תגובה מראש, ובמקרה אחד, כאשר נמצא כי התלונה נגד העתונאי היא על פרסום תוכן פסק דין ללא קבלת תגובה מהצד שהפסיד במשפט, זוכה העתונאי ולא נמצא כל רכב בהתנהגותו.⁷³

עם זאת, בשני מקרים נמצא כי הוועדה הרשיעה עתונאים, שהתגוננו בטענה כי פרסמו ידיעת אמת. במקרה הראשון התלונן סגן שר על כתבה שבה צוין כי פעל להענקת חנינה לאנס תושב עירו, בלא שנתבקשה תגובתו. סגן השר לא חלק על אמיתות הדברים, ורק ציין שאם היה מקבל זכות תגובה היה מבחיר שהדבר נעשה לפי המלצת מחנכים ובהתייעצות עם חברי כנסת אחרים. הוועדה קיבלה את עמדתו וקבעה, כי למרות אמיתות הידיעה היה מקום לתת לו זכות תגובה.⁷⁴ במקרה השני התלונן מפעל על פרסום שעסק בסכסוך עבודה, כאשר העתון קיבל לפני הפרסום רק את גרסת עובדי המפעל אך לא את גרסת ההנהלה. העתון התגונן בטענה שהפרסום - שכלל פרטים על משכורות המגהלים במפעל ועל הסכסוך עצמו - היה מדויק, אך ועדת

מועדת תדמית של מפעל הפיס. המפעל ביקש לעכב פרסום בעתון, העתון סרב, ובית הדין של מועצת העתונות תמך בעמדת העתון

הצד האחר.⁷¹

השאלה עד מתי צריך עתון להמתין לתגובת הצד הנפגע נדונה בהרחבה במקרה שבו עמד ידיעות אחרונות לפרסם, במוסף סוף השבוע, כתבה על מפעל הפיס ועל בעלי תפקידים בכירים בו. העתון פנה למפעל הפיס עוד ביום ראשון בבוקר והבהיר שהמוסף שבו תתפרסם הכתבה יורד לדפוס ביום שלישי בלילה. משלא הגיעה תגובה הוצע למפעל הפיס למסור, עד יום חמישי בהצות, תגובה שתתפרסם בעמודי החדשות. גם עד למועד זה לא העביר מפעל הפיס תגובה, תוך שהוא מדגיש שהוא זקוק לזמן נוסף להכנת התגובה, ומבקש לדחות את פרסום הכתבה, בקשה שנענתה בשלילה. העתון סירב לדחות את הפרסום, הן מחשש שמקורותיו לכתבה, מקורות פנימיים במפעל הפיס, יעמדו בפני לחצים קשים, והן מחשש שמפעל הפיס ינקוט עד אז צעדים שיקשו על השיפת המתרחש או יביאו לתיקון מידי של ליקויים שנחשפו בכתבה. העתון גם טען, כי למפעל הפיס היסטוריה של סירוב להגיב על פרסומים נגדו. בית הדין הסכים שאין מקום לדחות ללא גבול פרסום כתבה, בקובעו מספר קני מידה בדבר פרק הזמן שראוי לעתונאי להמתין בטרם פרסום כתבה ללא תגובה, ובהם: המאמץ הדרוש כדי להכין תגובות מוסמכות על שאלות שהכתבה מעוררת; חומרת הפגיעה האפשרית, באדם או בגוף, אם הכתבה תתפרסם בלא תגובה; חומרת ההטעיה האפשרית של הקורא, אם הכתבה תתפרסם ללא תגובה ואינה מציגה את גרסתו של גורם מרכזי זה או אחר; מידת הדהיפות של פרסום הכתבה, מטעמי העניין הציבורי; מידת הנכונות הגלויה של מי שעלול להיפגע מפרסום הכתבה לשתף פעולה עם העתונאי בבירור אחראי של העובדות. לאור נסיבות המקרה קבע בית הדין, כי אכן לא היה מקום להימנע מפרסום הכתבה במועד שפורסמה, רק בשל אי המצאת התגובה.⁷²

במקרה נוסף נקבע כי בקשה של נפגע לעכב את הפרסום עד שובו של נפגע נוסף מחו"ל, דבר שיאפשר לו להתייעץ עמו לפני הפרסום, לא הצדיקה את עיכוב הפרסום, מה עוד שמדובר היה בתגובה על תגובה, כאשר המגיב היה יוזם הכתבה מלכתחילה.⁷³

פסיקת הערכאות של מועצת העתונות - ובמיוחד קני המידה שנקבעו בתמ"ה 16/1996 - ממחישה אפוא שלמרות הקביעה החד משמעית לכאורה של תקנון האתיקה המקצועית, מוכן בית הדין לאתיקה לפרש את התקנון בצורה ליברלית למדי ולהצדיק אי פרסום תגובה גם בנימוק של "דד ליין", ובלבד שיימצא שלא היתה הצדקה אמיתית לעיכוב במתן התגובה מצד הנפגע, ושלא היתה הצדקה לדחיית הפרסום.

ד. מתן אפשרות לתגובה מאוחרת כנימוק לאי מתן זכות תגובה אחת התרופות למי שנפגע מפרסום כלשהו היא להגיב בדיעבד על הפרסום. האם ניתן לטעון כי מתן אפשרות לתגובה מאוחרת יש בה כדי לזכות את העתון מהפרת החובה הראשונית לקבלת תגובה לפני הפרסום?
מתברר, שעמדת מועצת העתונות בסוגייה זו אינה חד משמעית.

במקרה אחד, שבו טען עתון כי המתלונן בא על סיפוקו בכך שניתנה לו אפשרות למאמר תגובה רחב, דחתה הוועדה את הטיעון והרשיעה את העתון.⁷⁴ לעומת זאת, במקרה אחר - שבו פרסם העתון לא רק כתבת תגובה על כתבה שבה נטען כי רופאים עולים מברית המועצות דוחקים את רגליהם של רופאים צברים, אלא גם תגובות רבות נוספות - קבעה ועדת הביורור שאין מקום לפיצוי נוסף למי שעשוי לראות עצמו נפגע מהפרסום הראשון.⁷⁵ ואילו במקרה נוסף נקבע שעתון פעל כראוי כאשר סירב לפרסם תגובה של חברה, שעליה פורסם כי גרמה לבזבוז של כספי המדינה, למרות שתגובה כזו לא נתבקשה לפני הפרסום. העתון הציע למנהל החברה לפרסם תגובה קצרה אחרי הפרסום הראשוני, אך זה שלח מכתב בן עשרה עמודים, ללא כל פרופורציה להיקף הפרסום המקורי, ועמד על כך שדבר לא יקוצץ ממנו, תביעה שהעתון סירב להיענות לה. ועדת הביורור קבעה כי מאחר שהחברה

עשויים לבקש גם הם להשמיע את תגובותיהם וקולותיהם, בין לפני הפרסום ובין לאחריו. האם על העתונאי להמשיך ולאחר קולות אחרים בתוך אותו גוף, העשויים להכחיש את דברי עמיתיהם או למסור גרסה אחרת?

סוגייה זו נדונה מספר פעמים. כך, כדוגמה, קבעה ועדת הביורור - בדיון בתלונה שהגיש עובד מד"א על כך שרק הדובר, אך לא העובדים, רואיין לכתבה שעסקה במוכנות הארגון למצבי חירום - שיש גבול לחובת העתונאי לאסוף תגובות. לגופו של עניין נקבע כי העתון וכתבו לא חרגו מכללי האתיקה ולא היה עליהם לחפש טענות סותרות בתוך אותו גוף.⁸⁰ בשני מקרים נוספים נדונו פרסומים שהסתמכו על הדלפות פנימיות, ובשניהם קבעו ועדות הביורור שעל העתונאים לא חלה חובה לקבל תגובה נוספת כאשר מקור הידיעה הוא פנימי, אף אם המקור איננו הדובר המוסמך או העומד בראש הגוף.⁸¹

פן אחר של סוגייה זו - האם מוטלת על העתונאי החובה לפנות דווקא לגורם מוסמך כדי שזה יגיב בשם הגוף או הארגון - טרם נדונה בפסיקה. הנושא הועלה אמנם בתלונה שהוגשה על ידי חברה מסוימת, בעקבות פרסום על הליך משפטי שבו היתה החברה מעורבת, ונטען כי העתון ביקש וקיבל תגובה ממי שלא היה מוסמך לתת אותה, אף שעבד בחברה. ועדת הביורור נמנעה מלדון בשאלה אם היה על הכתבת לפנות דווקא לגורם המוסמך, משום שהיתה פטורה ממילא מחובת קבלת התגובה, שכן היא דיווחה על הליך משפטי, שלגביו אין צורך בתגובה.⁸²

הסוגייה השנייה - מי צריך להיות המגיב, כאשר המבוקר אינו אדם או גוף מוכר אלא ציבור בלתי-מאוגד - לא זכתה עד כה אלא לפסיקה מעטה. ועדות הביורור של מועצת העתונות דנו אמנם במספר תלונות בגין לשון הרע על ציבור, ואף אפשרו למי שרואה עצמו שייך לאותו ציבור להתלונן בשם הציבור כולו, אך בדרך כלל לא נתנו דעתן לשאלה האם היה מקום לתגובה, ואם כן - למי מכלל הציבור

לא ניצלה את האפשרות שניתנה לה להגיב באופן מתומצת, אין יסוד לתלונתה.⁷⁷

במקרה אחר פנה נפגע לעתון כחודש וחצי אחרי הפרסום, והוצע לו לפרסם מכתב למערכת או לפרסם ידיעה נגדית. הנפגע דחה את ההצעות ופנה בתלונה למועצת העתונות, אך בית הדין קבע כי לאור ההצעות שהוצעו לנפגע, ואשר אותן לא קיבל, יש מקום לדחות את תלונתו.⁷⁸ גם במקרה שבו פרסם עתון ידיעה ללא תגובה - התגובה עצמה נתבקשה בשעה מאוחרת מדי - קבע בית הדין כי מאחר שהעתון "תיקן את המעוות" ופרסם למחרת היום דיווח נוסף, שכלל את תגובת הנפגע, אין הצדקה לתלונה.⁷⁹

שתי הפסיקות האחרונות אינן מנומקות דיין, ואין בהן כדי להבהיר את הצדקת אי קבלת התגובה לפני הפרסום בתיקון המעוות אחרי הפרסום. לכאורה היה על בית הדין להרשיע את העתונים והעתונאים באי מילוי חובתם לקבל תגובה לפני הפרסום, כאשר תיקון המעוות יכול היה להיות נסיבה מקלה בקביעת העונש. אם בתי הדין נטו לאמץ תפישה שתיקון המעוות בדיעבד יש בו כדי לכפר על מחדל מוקדם, אפשר שיש בכך כדי ללמד על אימוץ, גם אם לא בצורה מוצהרת, של זכות הגישה; שהרי אם קיבל הנפגע זכות גישה לאמצעי התקשורת, יש השיבות פחותה, לפחות בחלק מהמקרים, לשאלת עיתוי מימשה של זכות זו. ראויה לציון העובדה כי מנייתוח הפסיקה של ועדת התלונות נגד העתונות בבריטניה ושל מועצת העתונות באוסטרליה, עולה כי הנטייה היא, בדרך כלל, לזכות את העתונים, אם פרסמו תגובה בדיעבד, אף שראוי היה לקבל תגובה לפני הפרסום המקורי.

דווקא החריגות של שני מקרים אלה, עשויה להביא למסקנה שברקע ההחלטה לזכות את העתונים עמדה תחושתו של בית הדין שמדובר במקרים בהם כלל לא היה ברור שעל העתון היתה לקבל מלכתחילה את תגובת הנפגעים.

ה. זכות התגובה של מי שאינו אדם פרטי

תקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות (גרסת 1996) קובע כי המונח "אדם" משמעו "לרבות תאגיד, חבר בני אדם מואגד או בלתי מואגד וגוף ציבורי" (סעיף 1). מנגד, חובת בירור מוקדם ופרסום הוגן של התגובה מלכתחילה מתחייב כאשר מדובר בפגיעה ללא הסכמה "בפרטיותו או בשמו הטוב של אדם" (סעיף 8), וקשה להצביע על ציבור או על חבר בני אדם בלתי מואגד שפרסום יכול, כדוגמה, לפגוע בפרטיותו.

כיצד אפוא מתמודדת פסיקת מועצת העתונות עם הסוגייה למי עומדת זכות התגובה, כאשר אין המדובר באדם פרטי? בהכללה אפשר להצביע על הבחנה ברורה בין גוף שהוא אישיות משפטית או גוף מוזהה (כמו משרד ממשלתי, מחוז במשטרה, אגף בעירייה וכו'), לבין ציבור שאיננו מאוגד במסגרת רשמית, ולעיתים זוהה ככזה רק בפרסום שהיה נשוא התלונה.

במקרה הראשון, של אישיות משפטית או גוף מוזהה, עשויה להתעורר הבעיה כאשר העתון מפרסם מידע המבוסס על מקור אחד בגוף זה, אך גורמים נוספים מבקשים, או

השולר	השולר	השולר
\$589	\$369	\$379
השולר	השולר	השולר
\$479	\$449	\$249
השולר	השולר	השולר
\$629	\$489	\$289
השולר	השולר	השולר
\$579	\$529	\$359

מודעה של חברת שכר על ידיעה הזולים בחו"ל. האם מגלים כתבי התעופה יחס עוין כלפי חברות השכר? גם נושא זה הגיע לשולחן מועצת העתונות

ניתן לתת את זכות התגובה בהקשר זה?⁸⁵

המקרה היחיד, ככל הנראה, שבו היתה התייחסות לשאלה היה כאשר כתב לענייני תעופה התלונן על מאמר שפורסם על ידי עמיתו בעתון אחר. בפרסום זה נטען כי כתבי התעופה מגלים יחס עויין כלפי חברות-שכר, משום שהללו, בשונה מחברות תעופה סדירות, אינן מציעות כרטיסי-טיסה ללא תשלום. ועדת הבירור עסקה ישירות בשאלה אם יש למתלונן זכות עמידה, וקבעה שכל מי שרואה עצמו נפגע כחלק מציבור מסוים, זכאי להגיש תלונה לא רק בשם עצמו אלא גם בשם אותו ציבור.⁸⁶ העתון הורשע אמנם, אך לא באי קבלת תגובה, אלא בכך שלא בדק את הדברים כיאות קודם לפרסום, ובכך נמנעה הוועדה מדיון בשאלה ממי מבין כתבי התעופה היה מקום לקבל תגובה, ואם בכלל זכאי היה ציבור הכתבים לתגובה.

1. תגובה שהובאה שלא כלשונה

בשורת פסיקות של מועצת העתונות נדונה השאלה כיצד יש להתייחס לעתון שפרסם תגובה, אך השמיט ממנה חלקים או שינה אותה. התשובה על השאלה אם אפשר לראות בכך פרסום הוגן של התגובה תלויה בנסיבות הפרסום הראשוני ובניסוח התגובה. כך, כאשר הושטו מהתגובה חלקים שלמים, אשר בהיעדרם היתה התגובה חלקית, והקורא האובייקטיבי פירש את הדבר כהיעדר תשובה מטעם הנפגע, קבעה הוועדה שהשמטת החלקים מהווה הפרה של זכות התגובה, גם אם חלקים אחרים של התגובה פורסמו.⁸⁷

אבל, אפילו במקרה שבו שיגר אדם שנפגע ממאמר ביקורת מכתב תגובה - מכתב שפורסם כולו למעט משפט מסכם, שבו נאמר כי "חבל שהעתונאי" לא טרח לברר [את העובדות], אך כן מצא זמן ללקט תגובות של אנשים מתוסכלים, על מנת שיוכל לצאת בהתקפה אישית פרוצה נגדי, "כלומר התגובה היתה מלאה למעט המשפט המסכם, המבטא תסכולו של אדם פגוע - לא ראתה זאת הוועדה בעין יפה.⁸⁸ שכן, אף ש"חובת פרסום התגובה אמנם אינה מוחלטת", ולמערכת "הזכות להתערב בנוסח התגובה המתפרסמת בעתון", הרי כיוון שהמשפט שהושט היה משפט שכוון נגד העתון עצמו, היה על העתונות "לגלות יתר פתיחות וסובלנות כלפי ביקורת חריפה ואף בוטה הנמתחת עליה ועל נושאי דגלה".

מנגד, נמצא כי עתון פעל כשורה כאשר סירב לפרסם שיר תגובה על שיר שפרסם עתונאי, שעניינו ביקורת על קבלנים הבונים בשטחים, אפילו כאשר המגיב ביקש לפרסמו כמודעה בתשלום, שכן שיר התגובה כלל גם השמצות אישיות על העתונאי. העתון הבהיר למגיב, כי יאפשר לו לפרסם את המודעה רק אחרי שימתן את ביטוייו וישמיט האשמות אישיות ספציפיות. ועדת הבירור, שהצדיקה את העתון קבעה כי השיר המקורי היה בגדר ביקורת פוליטית-חברתית מותרת, וכי העתון איננו מחויב לפרסם תגובה בכל צורה שהיא, אפילו אם מדובר במודעה בתשלום, שכן העתון אחראי בניזיקין למה שמתפרסם בין דפיו. הביקורת היחידה על העתון היתה שאחד התנאים לפרסום התגובה היה תיאום פרסום-התגובה עם העתונאי שאליו כוונה הביקורת, בעוד שהיה ראוי כי אחד העורכים, שאיננו נוגע לעניין אישית, יהיה אחראי על תיאום ההשמטות הרצויות בשיר התגובה. כן נקבע, כי התיקונים "חייבים להיות מצומצמים לאלה שהם כורח הסיכון המשפטי של העתון. במקרה

זה, היתה זכות לתקן דברים שפגעו בעתונאי מבחינה מקצועית ולא ביטויים לא אסתטיים או בוטים".⁸⁷

הנוסח המעודכן של תקנון האתיקה המקצועית משנת 1996 קובע (סעיף 4) כי "לא יובאו דברים בשמו של אדם אלא אם הם מובאה ישירה ומדויקת מפיו או ממסמך בכתב. מכתב למערכת מותר לפרסם שלא כלשונו אם כותבו לא אסר זאת מראש ואם בעריכה לא היה משום שינוי מהותי בתוכן המכתב או במשמע ממנו." כלל זה אומץ, למשל, ביחס לתלונתה של מבקרת המדינה על שנעשה שינוי בנוסח תגובתה על ידיעה שפורסמה אודותיה. ערכאת הערעור קבעה כי "מותר היה [לעתון] פרסם את התגובה שלא כלשונה, שכן המערערת לא אסרה זאת מראש ובעריכת התגובה לכתבה לא היה משום שינוי מהותי בתוכן התגובה או במשמע ממנה".⁸⁸ יצוין, כי לפני שנקבע הכלל הנ"ל המצב לא היה נהיר, ולצד פסיקה המציינת איסור בשינוי נוסח התגובה ללא הסכמת המגיב,⁸⁹ נמצאה פסיקה מאוחרת יותר, שלפיה כל עוד אין מושמטים מהתגובה נתונים משמעותיים, והיא מתומצצת באופן הגיוני וענייני, ניתן לקצץ בה באופן נרחב למדי.⁹⁰ אף שהכלל האמור צמצם את תחולת הזכות לפרסם ציטוט שלא כלשונו רק ל"מכתבים למערכת", ולכאורה בכל מקרה אחר על עתונאי להביא דברים בשמו של אדם כמובאה ישירה ומדויקת מפיו או ממסמך כתוב, בניגוד לפסיקה האחרונה של בתי הדין, נראה שגם כאן לא נשללה סמכות העתון לקצץ את תגובתו של הנפגע ולתמצתה, כל עוד אין בה משום שינוי מהותי, ויש בה, כאמור, התייחסות לטענות העיקריות שבפרסום הפוגע.⁹¹ התמישה שלפיה מותר לאמצעי התקשורת לקצץ את התגובה ולערוך אותה, בתנאי שלא יהיה בכך משום שינוי מהותי, הנחתה גם את בית המשפט הגבוה לצדק - אף שזה לא נסמך על כללי האתיקה העתונאית - כאשר דן בעתירות נגד רשות השידור ונגד הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בגין תגובות שלא הובאו במלואן. בכל המקרים הללו לא ראה בג"ץ מקום להתערב בשיקולי הרשויות, אף שהתגובות שודרו בצורה ערוכה ומקוצרת.⁹²

ז. מיקום התגובה

תקנוני אתיקה רבים בעולם מתייחסים לחובת העתונות לא רק לפרסם תגובה אלא גם לתת לה מקום ראוי. גם תקנון האתיקה של מועצת העתונות קובע (סעיף 7 בגרסת 1996), כי תגובה מאוחרת תפורסם "במהירות ובהבלטה הראויה ביחס לפרסום המקורי". אין ניסוח דומה באשר לפרסום תגובה במסגרת הפרסום המקורי אלא רק דרישה שיהיה "פרסום הוגן" של התגובה.⁹³

מסקירה של פסיקת ועדות הבירור ושל בתי הדין עולה כי צורת פרסום התגובה, מיקומה או צורתה, אינם מהווים, בדרך כלל, עילה מספקת להגשת תלונה. נושא זה עולה, בדרך כלל, כשמדובר בתלונה בלווית לתלונה עיקרית אחרת. זאת ועוד, בבירור עצמו, בוועדת הבירור או בבית הדין, אם נמצא כי העתון נהג כראוי ביחס לעצם פרסום התגובה, הוא לא יורשע רק בשל דרך פרסום התגובה, צורתה או מיקומה. כך, לדוגמה, דחה בית הדין את טענתה של מבקרת המדינה כי עתון לא פרסם כיאות את תגובתה, שכן היה עליו לפרסם את התגובה במידת הבלטה דומה לפרסום המקורי, כולל הפניה בעמוד הראשון לעמוד שבו התפרסמה התגובה. בית הדין קבע בעניין זה:

ניסיונות להתערבות היצרנית בעבודה העתונאית וכדי להוכיח שאמצעי התקשורת פועלים מכוח תפישת "האחריות החברתית" ואין צורך להטיל עליהם מגבלות או פיקוח מכוח החוק.¹⁰¹ לתקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות ופסיקתה, אף שהם תקפים לכאורה רק לגבי אמצעי התקשורת והעתונאים החברים במועצה,¹⁰² יש גם השפעה על גיבושם של תקנוני אתיקה אחרים ועל תכניהם. דוגמאות בולטות לכך הם כללי האתיקה של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו או כללי האתיקה של המועצה לשידורי טלוויזיה בכבלים ולשידורי לוויין, שלגד עיני מנסחיהם עמד תקנון האתיקה של מועצת העתונות. יתר על כן, כללי האתיקה הסטוטוריים, החלים על אמצעי השידור, טרם זכו לפרשנות מוסמכת, ומבחינה זו עשויה הפרשנות של מועצת העתונות - ובמיוחד כאשר היא עוסקת בכללים זהים או דומים - לסייע בידי מי שיתבקש לפרש את כללי האתיקה הסטוטוריים.

הפסיקה המוערת עשויה, כמוכן, לסייע בידי הערכאות של מועצת העתונות בבואן לדון בתלונות חדשות נגד אמצעי תקשורת ונגד עתונאים, וזאת אף שמנגנוני השיפוט של מועצת העתונות אינם כבולים במסגרת תקדימית מחייבת. ב-40 השנים הראשונות לקיומה הוציאה המועצה תחת ידיה מאות פסקי דין, ויש מקום לשער שנושאים העומדים ביסודן של תלונות רבות המובאות כיום בפניה, או שיובאו בעתיד, כבר נדונו בעבר. גם אם אין הדיינים בבית הדין לאתיקה כפופים, כאמור, לחובת התקדים, הם יוכלו להסתייע במערכת השיקולים שהנחתה את הערכאות האתיות בעבר, ואף אם יחליטו שלא לאמץ פסיקה זו או אחרת, הם יוכלו לנמק את החלטתם תוך אבחנה בינה לבין פסיקות קודמות, או לאור תמורות חברתיות ואף התפתחויות בעולם התקשורת (דוגמה לכך היא, כאמור, התפתחות הפסיקה בעניין כתיבה המשלבת דעה וידיעה), כולל התפתחויות שהן תולדה של חידושי הטכנולוגיה, כמו צמיחת העתונות המקוונת.

הפסיקה של מועצת העתונות, עם כל היותה פסיקה וולונטרית בהליך כמו שיפוטי שאינו כפוף לדיני הראיות, עשויה להיות גם כלי עזר מועיל למערכת המשפט. בשנות ה-90 הועלתה לראשונה האפשרות שכללי האתיקה המקצועית של מועצת העתונות יוכלו לסייע בפרשנות החוק במקרים הנוגעים לעשייה העתונאית.¹⁰³ היה זה בית המשפט המחוזי בירושלים שציין כי אם עתונאי לא פעל בהתאם לתקנון האתיקה של מועצת העתונות עשוי הדבר לקעקע את הגנת "תום הלב", במקרה של תביעת דיבה. באותו מקרה שלל בית המשפט את הגנת תום הלב של העתונאי, אחרי שמצא שזה לא טרח לקבל את תגובתו של התובע לפני פרסום הכתבה, וזאת בניגוד לתקנון האתיקה המקצועית, בציינו כי "בית המשפט לא ילמד, כמוכן, עתונאי כיצד לעשות את מלאכתו. אבל אם כתב בוחר בדרך שלכאורה אינה מתיישבת עם סעיף 3 בתקנון האתיקה המקצועית... עול תום הלב כבד יותר על שכמו של אותו כתב".¹⁰⁴ פסק הדין אומץ במקרים נוספים,¹⁰⁵ וגם הוועדה הציבורית לחוקי העתונות ("ועדת צדוק") המליצה לאמץ את העיקרון שנקבע בפסק הדין ולקבוע בחוק כי העובדה שעתון הפר כלל מכללי האתיקה המקצועית של מועצת העתונות יהווה חזקה (הניתנת אמנם להפרכה) לכך שהעתון לא נתג ב"תום לב", ולפיכך לא יוכל להתגונן בטענה זו מול תביעות דיבה.¹⁰⁶ אפשר לטעון כי הפסיקה של בית המשפט המחוזי בירושלים, כמו גם פסקי הדין הנוספים שהלכו בעקבותיה, היא בבחינת

"לא ניתן לדרוש מעתון כי בפרסומה של תגובה לכתבה יקצה את אותם המקומות מעל דפי העתון כפי שהקצה לכתבה העיקרית. די שהתגובה פורסמה במקום מרכזי ובאופן בולט דיו 'ביחס לפרסום המקורי', הן מבחינת גודל הכתבה והן מבחינת גודל כותרת-העל וכותרת המשנה."¹⁰⁷

מנגד, בשני מקרים הורשעו עתונים, בין השאר, גם בפרסום לא נאות של התגובה. במקרה אחד סולפה כותרת, ובית הדין הוסיף כי התגובה הובאה במיקום לא מספק.¹⁰⁸ במקרה שני נמצא כי כלל לא הובאה תגובה של עובד ציבור, ובית הדין הוסיף שההכחשה לא עמדה ביחס הולם, מבחינת מיקום והיקף, לפרסום המקורי.¹⁰⁹

חוסר האחידות בפסיקת מועצת העתונות בולט במיוחד בשני מקרים, שבהם לא היתה מחלוקת בדבר אי קיום זכות התגובה, וכל שנותר לוועדת הבירור ולבית הדין היה להכריע בשאלה היכן תפורסם התגובה. במקרה הראשון קבעה הוועדה כי "אין למועצת העתונות, ולגופים הפועלים משמה, סמכות לכפות על מערכת עתון לפרסם את התגובה במסוף מסוים דווקא".¹¹⁰ אבל, במקרה דומה קבע בית הדין כי התגובה המוסמכת תפורסם דווקא במסגרת "מכתבים למערכת" בגיליון יום שישי.¹¹¹ במקרה האחרון ערער העתון על פסק הדין, בנימוק שהפורמט הנדרש אינו מקובל בעתון וכי יש לשמור על שוויוניות בין מכתבי הקוראים, אך הערכאה הגבוהה דחתה את הערעור וכפתה על העתון פורמט מיוחד ולא מקובל.¹¹²

דיון וסיכום

ניתוח זכות התגובה בפסיקת מנגנוני האתיקה של מועצת העתונות עשוי לא רק ללמד על התפישה האתית, הלכה למעשה, בעשייה העתונאית, אלא גם לשמש כלי עזר משמעותי לאנשי התקשורת, למועצת העתונות ואף למערכת המשפט בישראל.

אף שתקנון האתיקה של מועצת העתונות בישראל אמור לשמש אורים ותומים לאנשי התקשורת, ולהיות הליפיד שלאורו הם פועלים בנתיבי העשייה העתונאית, סוד גלוי הוא שרבים מהעתונאים אינם מודעים כלל לקיומו של התקנון או לרבים מסעיפיו. יתר על כן, העובדה שסעיפי התקנון אינם חד משמעיים, דבר המוצא את ביטויו בפרשנויות שונות ואף סותרות של בתי הדין לאתיקה, רק מחדדת את הצורך של אנשי התקשורת לזהות את המתחמים המותרים לפעילותם. מבחינה זו עשויה להיות חשיבות רבה למיון של זכויות התגובה, כפי שהוצע לעיל, שהרי תקנון אתיקה נועד גם "לחנך" את העתונאים להקפיד לא רק על כללי האתיקה אלא גם על זכויותיהם של מושאי כתיבתם.¹¹³ אם מאמצים את "הגישה החינוכית", לא ניתן להפריד בין התקנון לבין פסיקת הערכאות האתיות, שאינן אלא פירושו המעשי של התקנון ויישומו. המיון שהוצע לעיל יכול לסייע בהעלאת המודעות של אנשי התקשורת לסוגיות שונות הצצות ועולות בעבודתם היום-יומית ולהעמקת הרגישות אליהן. פסיקת הערכאות האתיות יכולה גם לחזק גם את יסוד הוודאות בעבודה העתונאית, כך שאנשי התקשורת יוכלו לדעת בצורה ברורה יותר מהם "הקווים האדומים" שאותם אסור לחצות, ומהן הפעולות שמתר לבצע, בלי שהדבר יהווה הפרה של אחד מסעיפי תקנון האתיקה המקצועית.

הקפדה על יישום נאות של כללי האתיקה חיונית כדי להדוף

פרשנות מרחיקת לכת, שכן גם בהיעדר תקנון אתיקה כתוב היו בתי המשפט פוסקים בדרך דומה, תוך שלילת טענת תום הלב של העתונאי על פי קנה המידה של "העתונאי הסביר", כדרך שבה פועלים בתי משפט בארצות הברית, מבלי שהם נסמכים על תקנון כתוב.¹⁰⁷ אלא שבפועל ביכרו בתי המשפט בישראל לאמץ את תקנון מועצת העתונות בבואם להגדיר את דרכי התנהגותו של "העתונאי הסביר".

מצד שני, בית המשפט העליון בהרכב מורחב של שבעה שופטים קבע, כי לתקנון האתיקה אין נפקות משפטית.¹⁰⁸ אף שבמקרה הנדון לא היתה מחלוקת שהעתון הפר את "חובת העדכון" המוטלת עליו מכוח סעיף 112 לתקנון האתיקה של מועצת העתונות, נקבע שאין מדובר בעוולה אזרחית, וכי אין לפרש הגנות בחוק איסור לשון הרע בהתאם לתקנון המועצה. השופט תיאודור אור, שכתב את פסק הדין המרכזי של דעת הרוב, אף פירט מספר נימוקים המבהירים מדוע אין מקום להעביר את החובה האתית למישור מחייב יותר, המישור המשפטי, וביניהם: החשש מ"אפקט מצנן" (Chilling affect) על העתונות וכן היעדר תשתית עובדתית, שיש בה ללמד כי אכן המצב בתחום העתונות הכתובה בפרט, והתקשורת בכלל, מחייב התמרה עם כלי התקשורת.¹⁰⁹ עם זאת, בשורה התחתונה, לא ביטל פסק הדין את האפשרות שבעתיד, אם הדבר ייראה לבית המשפט כהולם, יאומצו סעיפים כאלה או אחרים בתקנוני אתיקה קיימים ככלי עזר לפרשנות החוק. ואכן, בפסק דין שניתן מאוחר יותר על ידי בית המשפט העליון, נפתחה שוב האפשרות שלתקנון האתיקה העתונאית תהיה נפקות במישור המשפטי.¹¹⁰ במקרה זה שלל בית המשפט את הגנת תום הלב של עתון, כיוון שהעתון לא פנה לגורמים הרלוונטיים, חובה שהיתה מוטלת עליו, לדעת בית המשפט, מכוח תקנון האתיקה של מועצת העתונות. בית המשפט קבע, כי "כשם שהיינו מתחשבים בכללי התנהגות שקבעו לעצמם אנשי מקצוע בכל תחום אחר, איננו רואים טעם טוב שלא נתחשב בסטנדרט זה לבדיקת סבירות התנהלותם של עתונאים". בית המשפט הבהיר אמנם כי התקנון לא ייראה כסטנדרט מחייב, אך ניתן יהיה להתחשב בכללי האתיקה לשם בדיקת סבירות התנהגותו של עתונאי, כאשר ההכרעה בשאלה תהא נתונה בסופו של דבר בידי השופט, בהתאם ל"כלל נסיבות העניין". העובדה שפסק דין זה ניתן פה אחד - הן על ידי מי שהיו בדעת הרוב והן על ידי מי שהיו בדעת המיעוט בפסק הדין שבו נקבע שאין לאתיקה העתונאית נפקות משפטית - עשויה אפוא ללמד כי בית המשפט העליון אינו רואה בקביעה בדבר הנפקות המשפטית של האתיקה בבחינת סוף פסוק, ואפשר שפסק הדין האחרון מבשר על שינוי עתידי בעמדתו בנושא זה. שינוי כזה בעמדת בית המשפט העליון עשוי להשתלב עם תפישתו של השופט ברק בדבר המעמד החו מהותי או הדו תכליתי של אמצעי התקשורת.¹¹¹

עד כה מיעוט בתי המשפט, כאמור, להסתייע בתקנון האתיקה המקצועית ככלי עזר בעת הדיון בתביעות שבהן נבחנה סבירות פעילותו של עתונאי, ורק במקרה יחיד נמצא שהם נסתייעו עד היום בפסיקה של מועצת העתונות. במקרה זה הסתייע בית המשפט בפסקי דין של מועצת העתונות שפורסמו כדי למנוע פרסום בקשה לפסילת שופט לפני מתן החלטת בית המשפט באותו עניין.¹¹² אפשר, מצד שני, שלו הסתמך השופט על פסקי דין אחרים של מועצת העתונות, היה מגיע

דווקא למסקנה הפוכה.¹¹³

גם בפסק דינו של בית משפט המחוזי בירושלים שהוזכר לעיל,¹¹⁴ שבו אוזכר תקנון האתיקה, לא היתה כל התייחסות לפסיקה של מועצת האתיקה שפירשה תקנון זה, ובמיוחד אמורים הדברים לגבי הקביעה ש"כרגיל" יש לקבל את תגובת הנפגע. דווקא הפסיקה של המועצה היתה עשויה להבהיר לבית המשפט כי זכות התגובה איננה חלה בהכרח במקרה הנדון, כיוון שהעתון הסתמך, בפרסום שבגיניו הוגשה נגדו התביעה האזרחית, על פסק דין שבו הורשע התובע.¹¹⁵

יתרה מזאת: יש ובתי המשפט אמנם מסתייעים בתקנון האתיקה המקצועית, אלא שאין הם בקיאים בו, והתוצאה הבלתי נמנעת: שגגה יוצאת מתחת ידם הכותבת את פסק הדין. כך, למשל, קבע לאחרונה בית המשפט המחוזי בירושלים כי "כללי האתיקה שאישרה מועצת העתונות הם הלכה למעשה כללים הלקוחים מן החיבור הידוע כ'מסמך נקדי'".¹¹⁶ זאת, כאשר המצב הוא למעשה הפוך, באשר "מסמך נקדי", שנוסח לראשונה בשנת 1972, שאב למעשה מקצת מהוראותיו מתוך תקנון האתיקה של מועצת העתונות.¹¹⁷

למרות שבתי המשפט כמעט ואינם נסמכים, כאמור, על פסיקת מועצת העתונות, אין להטיל את האשם בהם. הסיבה העיקרית להתעלמות מפסקי הדין של מועצת העתונות נובעת, בראש ובראשונה, מכך שמרבית פסקי הדין לא פורסמו עד היום, והמעטים שפורסמו הופצו במהירות מוגבלות וללא מפתחות ומיוני משנה.

מאמר זה נועד אפוא להאיר את פסיקת מועצת העתונות באשר לזכות התגובה של מי שחש עצמו נפגע מפרסום עתונאי.¹¹⁸ יש לקוות כי המאמר, כמו הפסיקה של מועצת העתונות שעליה הוא נסמך, יוכל לשמש כלי עזר לעתונאים, לאמצעי התקשורת, למועצת העתונות ולבתי המשפט בהתמודדות, העיונית או המעשית, בסוגיית זכות התגובה.

1. האזכור היחיד בחוק לזכות התגובה מצוי בסעיף 17 לחוק איסור לשון הרע תשכ"ה-1965, הקובע כי אם פורסמה לשון הרע באמצעי תקשורת "לא תעמוד [לן] הגנת תום לב... אם הנפגע... דרש ממנו לפרסם תיקון או הכחשה [והוא] לא פרסמו...". למעשה, מדובר רק בתגובה בדיעבד, מה עוד שלאמצעי התקשורת עומדות הגנות נוספות מכוח החוק, כגון "אמת דיברתי".
2. ביצוע המחקר נתאפשר אחרי גילוי של ארכיון מועצת העתונות, שקיומו לא היה ידוע אפילו למועצת העתונות עצמה, שבו מצויים גם כל פסקי הדין של מועצת העתונות, מאז הקמתה בשנת 1963. רק מקצת מפסקי הדין של מועצת העתונות פורסמו עד כה בצורה מסודרת, והאחרים מצויים בארכיון פרטי של אחד המתברים ארכיון זה יצוין להלן בקיצור א"פ.
3. במסגרת הדיון הנוכחי לא נדון בשאלת זיקת הגומלין והיחס בין החוק לבין המוסר והאתיקה. נושא זה ראוי לעיון נפרדים.
4. מדרש שוחר טוב על ספר תהילים (1891). וילנא: דפוס האלמנה והאחים ראם, עמ' ק"ס.
5. המחשה של העימות בין הזכות לחופש הביטוי של העתונאי לבין זכות הקניין של הבעלים ניתנה בפסק דין של בית הדין לעבודה. בערכאה הראשונה קבעה שופטת בית הדין האזרחי לעבודה בירושלים, השופטת אלישבע ברק, כי זכותו של העתונאי לחופש הביטוי, גם כפרט וגם כמייצג הציבור, אינה ניתנת לפגיעה (תב"ע שן/3-1000 ג'זאנה יחיאל נ. פלשתיין פוסט בע"מ, פורסם בקשר 14, 23-47). ואילו בערכאת הערעור קבע נשיא בית הדין הארצי לעבודה, השופט מנחם גולדברג, כי

- C.W. Logan (1997), "Getting Beyond Scarcity: A New Paradigm for Assessing the Constitutionality of Broadcast Regulation," 85 *California Law Review*, 1687.
- Radio-Television News Directors Association v. FCC (Available online: <www.fcc.gov/documents/opinions/2000/98-1305.html>)
- יצוין, כי חוק הדיבה בבריטניה (Defamation Act, 1952) בדומה לחוק איסור לשון הרע בישראל, מאפשר שלילת הגנת תום הלב מאמצעי תקשורת שסירב לפרסם מכתב תגובה של מי שנפגע מפרסומים עליו.
- BBC (1993). *Producers' Guidelines*. London: BBC.
- H. Kohl (1985), "Press Law in the Federal Republic of Germany." In: *Press Law in Modern Democracies - A Comparative Study* (pp. 185-192). New York: Longman; U. Karpen (1996). "Freedom of the Press in Germany." In: *Press Law and Practice: A Comparative Study of Press Freedom in European and Other Democracies* (pp. 78-97). London: Article 19.
- R. Kuhn (1995), *The Media in France*. London: Routledge; R. Errera (1996) "Press Law in France," In: *Press Law and Practice: A Comparative Study of Press Freedom in European and Other Democracies*, (pp. 57-77). London: Article 19.
- W. Berka (1996), "Press Law in Austria." In: *Press Law and Practice: A Comparative Study of Press Freedom in European and Other Democracies* (pp. 22-37). London: Article 19.
- E. Barendt (1986). *Freedom of Speech*. Oxford: Clarendon Press.
- בגרמניה, כדוגמה, נקבע שאם פורסם על פקיד ציבור שקיבל שוחד, הוא ראוי לזכות התגובה, אך אם פורסם שהוא מבצע את תפקידו בצורה גרועה, הוא אינו זכאי לזכות זו. ראו לעניין זה: H. Meyn (1994). *Mass Media in the Federal Republic of Germany*, Hamburg: Interpress.
- E. Barendt (1993). *Broadcasting Law: A Comparative Study*, Oxford: Clarendon Press.
- P. Studer and R.M. von Baldegg (2001). *Medienrecht für die Praxis*. Zurich: SaldoRatgeber.
- זאת, בניגוד לעתונות הכתובה שם לא נקבעה זכות תגובה כזכות שהאיחוד האירופי או מועצת אירופה מחייבים את כל חבריהם לאמץ. עם זאת, יש מלומדים שטענו, כי זכות התגובה צריכה להיחשב כחלק אינטגרלי מסעיף 10(2) לאמנת זכויות האדם האירופית, ולחול לפיכך גם על העתונות הכתובה. טענה זו לא נתקבלה כפסיקה מחייבת, אף שמועצת שרי אירופה המליצה שהזכות תיקבע בחוק של כל הארצות החברות.
- S. Coliver (1996). "Press Freedom under the European Convention." In: *Press Law and Practice: A Comparative Study of Press Freedom In European and Other Democracies* (pp. 217-239). London: Article 19.
- L.A. Powe (1976). "Or of the [Broadcast Press]," 55 *Texas Law Review*, 39; M.L. Spitzer (1985). "Controlling The Content of Print and Broadcast," 58 *Southern California Law Review*, 1349; ועוד.
- S.J. Simmons (1978). *The Fairness Doctrine and the Media*. University of California Press.
- בולינג'ר, 1991 (ראו הערה 38 לעיל).
- Syracuse Peace Council v. FCC 867 F. 2d. 654 (1988).
- O.N. Fiss (1996). *The Irony of Free Speech*. Boston, MA: Harvard University Press.
- כספי ולימור, 1992 (ראו הערה 15 לעיל).
- יחיאל לימור (2001). "גלגוליו של 'מצפון': כך נולדה והתפתחה האתיקה העיתונאית בישראל," קשר 30, 66-76.
- מועצת העתונות בישראל (1999), תקנון מועצת העתונות בישראל, תקנון האתיקה
- אף שאין לשלול את הזכות לחופש הביטוי של העיתונאי אין להעדיפה על פני זכות הקניין של הבעלים, ובמקרה הנדון עדיפה האחרונה (דב"ע/ נג - 223 פלשתיין פורסט בע"מ נ. גיאנה יחיאל, פד"ע כו' 436).
- J.A. Barron, (1967), "Access to the Press: A New First Amendment Right," 80 *Harvard Law Review*, 1641.
- T. Peterson, (1963), "The Social Responsibility of the Press." In: F.S. Siebert, T. Peterson and W. Schramm, (eds.), *Four Theories of The Press* (pp. 73-103). Urbana, IL: University of Illinois Press.
- בכל דיון בסוגיית חופש הביטוי אין להתעלם, כמובן, מהבחנה הבסיסית בין התפישה הליברלית-קלאסית, שלפיה חופש הביטוי הוא "החופש מ..." - חופש מפיקוח, מהגבלה ומצנזורה - לבין התפישה הדמוקרטית המודרנית, העומדת גם ביסוד תפיסת "האחריות החברתית", שלפיה חופש ביטוי פירושו גם "חופש ל...".
- פסק הדין האמריקני המנחה בעניין זה הוא בפרשת Red Lion. ראו: Red Lion Broadcasting Co. v. FCC 395 U.S. 367 (1969)
- בג"ץ 259/84 מ.ל.ג. - מכון ישראלי למוצר ולעסק הנבחר בע"מ נ. רשות השידור, פ"ד לח(2) 673. יצוין, כי דוקטרינת ההגנות היתה רק אחד הבסיסים שעליהם נסמך בית המשפט העליון בפסק דין זה, בקבעו כי יש מקום לזכות התגובה גם על פי "חוש הצדק" (עמ' 686).
- בג"ץ 146/89 אלדורי נ. רשות השידור, פ"ד מד(1) 798.
- בג"ץ 6218/93 ד"ר שלמה כהן, עור"ד נ. לשכת עורכי הדין, פ"ד מט(2) 529.
- A.M. Schejter, (1999). "The Fairness Doctrine Is Dead and Living in Israel," 51 *Federal Communications Law Journal*, 281.
- Y. Limor, and I. Gabel (2002). "Five Versions of One Code of Ethics: The Case of the Israel Broadcasting Authority." *Journal of Mass Media Ethics*, 17 (2), 136-154.
- דן כספי ויחיאל לימור (1992): המתווכים - אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990. תל-אביב.
- כללי רשות השידור (ממונה על קבילות הציבור), התשנ"ז-1996.
- אף שהממונה מפרסם דו"חות שנתיים על פעולותיו, אין בדו"חות הללו מידע על תלונות שעניינן זכות התגובה. כך, כדוגמה, בדו"ח השנתי לשנת 2000 צוין כי 100 מתוך 675 תלונות היו על "איסור איוון", ויש מקום לשער כי בקטגוריה זו נכלל גם אי מתן זכות תגובה (ראו הממונה על קבילות הציבור 2002. דו"ח שנתי מס' 7. ירושלים: רשות השידור), ממונה על קבילות הציבור, (2001).
- על פי חוק רשות השידור (תשכ"ה-1965) דין עובדי הרשות כדין עובדי המדינה, וניתן להעמידם לדין משמעתי. ברשות השידור פועל בית דין משמעתי, אך בכל שנות קיומה של הרשות היו מקרים ספורים של העמדת עתונאים לדין משמעתי, ואף זאת במקרים קיצוניים במיוחד. בשלהי שנת 2002 החליטה הממשלה כי בית הדין המשמעתי של רשות השידור יועבר לנציבות שירות המדינה.
- גם בדו"חות השנתיים של נציב תלונות הציבור ברשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו אין התייחסות ישירה לסוגיית זכות התגובה. כך, כדוגמה, בדו"ח השנתי לשנת 2000 מופיעה קטגוריה כללית של "תוכן תוכניות", ויש מקום לשער שבתוכה כלולות גם תלונות שעניינן זכות התגובה (ראו נציב תלונות הציבור [2001]. דו"ח שנתי מס' 6. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו).
- ראו כדוגמה בג"ץ 6190/00 צבי גצל נ. הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו (לא פורסם).
- ראו למשל הצעת חוק פרטית של ח"כ ולמן שובל (חוק זכות תשובה, התשמ"ט-1989). עם התפטרותו של שובל מהכנסת, נכנס במקומו ח"כ יגאל הורביץ, ששב והעלה הצעה זו בדיוק (הפעם בשם "חוק זכות תשובה, התשנ"א-1990"). כן ראו "הצעת חוק הגנת הפרטיות ותיקון - חובת פרסום תגובה בעתון, התשנ"ח-1998" של ח"כ צבי וינברג, וכן "הצעת חוק פרסום תביעות משפטיות", שהוצעה בשנת 1994 ושוב בשנת 1996, על ידי ח"כ אברהם הירשון.
- N.Y. Times v. Sullivan 376 U.S. 254 (1964)
- Miami Herald v. Tornillo 418 U.S. 241 (1974)
- ראו הערה 9 לעיל.

- המקצועית של העתונות. תל-אביב: מועצת העתונות בישראל. מאו שפרסום זה ראה אור שולבו בתקנון מספר תיקונים ותוספות.
46. ההרכב הרגיל של בית דין כולל שלושה חברים: נציג ציבור (שהוא ה"ר), נציג המו"לים והעורכים ונציג העתונאים. הרכב ערכאת ערעור יכול לכלול ממישה או שבעה חברים, וביניהם שניים או שלושה נציגי ציבור בהתאמה (כולל ה"ר).
47. לימור, 2001 (ראו הערה 44 לעיל).
48. הקטגוריות האחרות, שהפסיקה לגביהן לא תוצג במסגרת הנוכחית, הן: זכות התגובה על כתבות צבע; זכות התגובה בדיווח על הליכים משפטיים; זכות התגובה על דו"חות ביקורת; זכות התגובה על פרסומים חוזרים וכתבות-המשך; תגובה על פרט לוואי; תגובה על תגובה; אי איתור הנפגע כנימוק למתן זכות תגובה; התנהגות המתלונן כעבר ובהזוה כנימוק לאי מתן זכות תגובה; תגובה מצוטטת ממקורות אחרים; זכות תגובה לנפגע שולי; זכות התגובה למי שלא נזכר בשמו; חיוב הבהרה לנפגע על מי מתבקשת תגובתו; מתן פרשנות על תגובה; פרסום תגובה לא מעודכנת; היקף חובת פרסום תגובה מאוחרת; של מי האחריות (של העתונאי, של העורך ושל העתון) למתן זכות התגובה וכן סוגיית המכתבים למערכת.
49. תיק מועצת העתונות 104/1989: רולף ברין נ. יעקב הכהן (א"פ). מספור תיק התלונות למועצת העתונות יירשם להלן: תמ"ה (תיק מועצת העתונות) וכן השנה ומספר התיק.
50. תמ"ה 125/1988: ש. מיכאלי נ. גדעון סאמט. פורסם ב: י. קרניאל, (עורך) (1991), לקט החלטות ועדות בירור של מועצת העתונות בנושא אתיקה מקצועית (להלן: לקט (1991), עמ' 18).
51. תמ"ה 13-25/1989: אורי אורן נ. גדעון סאמט ו"הארץ" (א"פ).
52. תמ"ה 83/1990: אריה אבגרי נ. "חדשות" ורונת אנטלה, לקט 1991, עמ' 34.
53. תמ"ה 22/1992: בן ציון מורדוב נ. "תל אביב" (א"פ).
54. תמ"ה 126/1997: אמנון נדב נ. נחום ברנע (א"פ).
55. תמ"ה 41/1998: צבי יעקובוביץ מוזכיר סיעת ש"ס בכנסת נ. הנה קים ("הארץ"). פורסם ב: בית הדין לאתיקה: לקט החלטות ופסקי דין - מס' 3 (1999). תל-אביב: מועצת העתונות בישראל. להלן: לקט 3, עמ' 29.
56. תמ"ה 114/1998: דוד אפל נ. "הארץ" וחנה קים (א"פ).
57. בסופו של דבר נקבע, כי העתונאית היתה זכאית לצטט מכתבות שונות ללא בדיקה נוספת כיוון שמדובר ב"נורמה רוחות בתחום הפובליציסטיקה", אך עם זאת הפרה את תקנון האתיקה בכך שציטטה שלא במדויק מפרסומים קודמים שעליהם נסמכה. בדעת המיעוט נקבע, כי הריגה זו איננה "הריגה יוצאת דופן מכללי האתיקה, ואין להקנות לה משקל", ולפיכך יש לזכות את העתונאית מכל אשמה.
58. תמ"ה 128/1998: אפרים חיים נ. "על השרון" ורני רביב, לקט 3, עמ' 44.
59. תמ"ה 9/2000: עו"ד פסטינגר, יו"ר פורום הניקיון של לשכת עורכי הדין נ. גדעון לוי (א"פ).
60. פס"ד בערעור במועצת העתונות (להלן עמ"ה) 1/2001: פורום הניקיון של לשכת עורכי הדין נ. גדעון לוי ו"הארץ" (א"פ).
61. ע"א 90/49 בנטוב ואח' נ. קושיק, פ"ד ה 593.
62. ע"א 723/74 הוצאת עתון "הארץ" בע"מ נ. חברת ההשמל לישראל בע"מ ואח', פ"ד (א) 281; ע"א 3199/93 קראוס נ. ידיעות אחרונות בע"מ ואח', פ"ד (מ) 2) 843.
63. ד"ב 9/77 חברת ההשמל לישראל בע"מ ואח' נ. הוצאת עתון "הארץ" בע"מ ואח', פ"ד לב(3) 337.
64. ראו למשל סעיף 2 לתקנון ועדת התלונות של העתונות (PCC) בכריטיניה (התקנון המלא מתפרסם באתר האינטרנט של ועדת התלונות: www.pcc.org.uk). יציין, כי גם החוק הישראלי נותן הגנה מיוחדת של אמת בפרסום, בסעיף 14 לחוק איסור לשון הרע.
65. תמ"ה 4/1987: "אימקור" בע"מ נ. "הארץ" וירח טל (א"פ).
66. תמ"ה 105/1989 (תלונה שנתקבלה ב-1982): בן ציון רובין נ. תלמה פרויד ו"מעריב" (א"פ).
67. תמ"ה 115/1989: "השריון" בע"מ נ. "שער" (א"פ).
68. תמ"ה 50/1982: איגוד המו"לים היומיים נ. "הארץ" (א"פ); תמ"ה 105/1989 (תלונה שנתקבלה ב-1982): פרופ' מנחם מילסון נ. ד"ר אמנון קפלייק (א"פ);
- תמ"ה 58,65/1992: ש"ס נ. "הצופה" (א"פ).
69. תמ"ה 69/1980 (תלונה שנתקבלה ב-1976): מר א. דברת נ. "הארץ" (א"פ).
70. סעיפים 2 ו-4 (ב) לתקנון האתיקה המקצועית של העתונות.
71. תמ"ה 1979 - תיק ללא מספר: רשות שמורות הטבע נ. מרדכי ארציאלי ו"הארץ" (א"פ).
72. תמ"ה 16/1996: מפעל הפיס נגד "ידיעות אחרונות" ושלמה אברמוביץ. פורסם ב: מועצת העתונות (1999). בית הדין לאתיקה: לקט החלטות ופסקי דין. מס' 2. תל-אביב: מועצת העתונות בישראל (להלן: לקט 2), עמ' 24.
73. תמ"ה 98/1989: משפחות ורדי ובקר נ. "לאשה" ושושנה כרמון (א"פ).
74. ראו הערה 72 לעיל.
75. תמ"ה 98/1991: ח"כ משה שחל נ. עליוזה וולך ו"דבר" (א"פ).
76. תמ"ה 1975 - תיק ללא מספר: התאחדות עולי בריה"מ נ. "הארץ" (א"פ).
77. תמ"ה 4/1987 - ראו הערה 65 לעיל.
78. תמ"ה 87/1996: יוסף אהרונסון נ. "כל העיר" ושוש מולא. לקט 3, עמ' 5.
79. תמ"ה 50/1999: עידו באום, דובר משרד המשפטים, נ. יורם ירקוני ו"ידיעות אחרונות" (א"פ).
80. תמ"ה 17/1991: עמירם אמיתי נ. "העיר" ויאיר צולר (א"פ).
81. תמ"ה 69/1980 (תלונה שהתקבלה ב-1976): יו"ד מועצת המנהלים של התעשייה האווירית נ. "הארץ" (א"פ); תמ"ה 63/1991: צבי יעקובוביץ נ. מיכאל רוזולוי (א"פ).
82. תמ"ה 66/1992: ממוסי נ. "מעריב" ונילי שחק-בופמן (א"פ).
83. תמ"ה 1979, ללא מספר: ח"כ שרה שטרן-קטן נ. "הארץ" (א"פ); תמ"ה 1975, ללא מספר (בעניין התאחדות עולי ברה"מ), ראו הערה 76 לעיל.
84. תמ"ה 54/1972: י" בצלאל נ. "אומר" (א"פ).
85. תמ"ה 51/1972: מפכ"ל המשטרה נ. "הארץ" (א"פ).
86. תמ"ה 25/1988 - ראו הערה 50 לעיל.
87. תמ"ה 113/1991: רן מנחמי ואח' נ. "ידיעות אחרונות" (א"פ).
88. עמ"ה 1/1997: מרים בן-פורת נ. "ידיעות אחרונות" ואח' (א"פ). תמצית פסק הדין פורסמה בלקט 3, עמ' 6.
89. תמ"ה 51/1972 - ראו הערה 85 לעיל; תמ"ה 76/93: רפ"ק ע. אזולאי נ. עמיר רפפורט. לקט 2, עמ' 5.
90. עמ"ה 3/1994: תנה קים ו"הארץ" נ. דובר משרד המשטרה לקט 1, עמ' 31.
91. עמ"ה 1/1997 - ראו הערה 88 לעיל; תמ"ה 38/2000: אמנון מעבי נ. "מה בפתח" ואלן חכמון (א"פ). בתיק השני זוכה עתון מטענת "קיצוץ תגובה" שהובאה בכתבה, ונקבע כי ניתן לברור חומר, בתנאי שהדבר נעשה ללא משוא פנים. זאת, למרות שמה שהנחה את הפסיקה הוא התקנון המעודכן משנת 1996.
92. בג"ץ 259/1984 - ראו הערה 10 לעיל; בג"ץ 146/89 - ראו הערה 11 לעיל; בג"ץ 6190/00 - ראו הערה 20 לעיל. באחת העתירות הללו, שבהן ביקש העותר להופיע בעצמו בשידור כדי להגיב על פרסום קודם בטלוויזיה, קבע בג"ץ כי אינו רואה מקום להתערבות בהחלטת רשות השידור להסתפק בתגובה ללא הופעה אישית של העותר בשידור.
93. גם בהוק איסור לשון הרע מצוי סעיף דומה (סעיף 17) המתייחס לפרסום תיקון/הכחשה "בכותרת מתאימה במקום, במידה, בהבלטה ובדרך שבה פורסמה לשון הרע". בתי המשפט כמעט שלא יישמו סעיף זה, אך לפחות במקרה אחד נקבע, שפרסום תגובה בדרך של מכתב למערכת, ולא בדרך שנתנה לתגובה "מקום והבלטה העומדים בפרופורציה מתאימה [לכתבה הפוגענית]", שוללת מהעתון את הגנת תום הלב, שבה ביקש לחסות (ע"א 259/89: הוצאת "מודיעין" בע"מ ואח' נ. ספיר, פ"ד מ"ו(3), 48, 50). בית המשפט, אגב, הסתמך על סעיף 17 הנ"ל לצורך שלילת הנוהג של חוספת "פרשנות" מטעם העתונאי לתגובה נפגע, נוהג שבית הדין עצמו לא ראה בשלילה גורפת, כאמור. ראו ע"פ 506/89: נעים ואח' נ. רוחן פ"ד (מ) 133.
94. עמ"ה 1/1997 - ראו הערה 88 לעיל.
95. תמ"ה 73/1990: קופת חולים כללית נ. "ידיעות אחרונות". לקט 1991, עמ' 40.
96. תמ"ה 31/1982: גדעון ארבל נ. "הארץ" (א"פ).
97. תמ"ה 38/1993: ענת מרדן נ. "מעריב" ואח' (א"פ).

98. תמ"ה 85/1996: ד"ר א. גרינר נ. "הארץ" ועמירה שגב (א"פ).
99. עמ"ה 1/1998: "הארץ" ועמירה שגב נ. ד"ר א. גרינר, לקט 3, ע' 22.
100. י. רוטנשטרייך, (1978), "על משמר חופש העתונות", ספר השנה של העתונאים (עמ' 64-71). תל-אביב: אגודת העתונאים.
101. לימור (2001), ראו הערה 44 לעיל.
102. אף שמועצת העתונות נתפשת כגוף היציג העליון של מוסדות התקשורת בישראל, הרי שרבים מבין אמצעי התקשורת אינם חברים בה. בולטים ביניהם: רשות השידור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, החברות הזכייניות בערוצי הטלוויזיה המסחרית או בטלוויזיה בכבלים וכן רבים מהמקומונים. עם זאת, מועצת העתונות קבעה עוד בשנת ה-80 כי בסמכותה לדון גם בתלונות נגד מי שאיננו נמנה עם חבריה, והחלטה זו עוגנה בתקנון החדש משנת 1996. שבו נאמר (סעיף 39), כי "בית הדין לאתיקה של מועצת העתונות מוסמך לדון ולפסוק בתלונות על הפרת כללי האתיקה העתונאית ע"י עתונאים ועיתונים, אף אם אינם חברים במועצת העתונות."
103. יצוין, כי סעיפים מתקנון האתיקה של מועצת העתונות הוזכרו לראשונה כד"ר 77/9 חברה החשמל לישראל בע"מ ואח' נ. הוצאת עתון "הארץ" ואח', פ"ד לב(3) 337. השופט עציני ציין בפסק-דינו, שבו הצטרף לדעת מ"מ הנשיא לגרוד בדבר אי עליונות הערך של חופש הביטוי על הזכות לשם טוב, כי גם העתונאים עצמם "לא דוגלים בעקרון זכות הבכורה של חופש זה", בהתבססו על סעיפים 1, 3 ו-6 לתקנון האתיקה המקצועית משנת 1973. עם זאת, השופט עציני לא הציע להסתמך על התקנון או להשתמש בו באופן כלשהו בפסיקת בתי המשפט.
104. ת"א 172/89 (ירושלים) פלוני נ. הכתב אלמוני, פ"מ תשג"ד(2) 397.
105. ע"א 259/89 - ראו הערה 93 לעיל; ת"א 18045/94 (נצרת) מיכאל בן חורין נ. עמוס סנטהור ואח', תק-מה 2198(2) 3501; ע"א 957/96 (ת"א) יעל לוי נגד הוצאת שיוקן בע"מ ואח', דינים מחוזי, כ"ז(9), 181.
106. הוועדה הציבורית לזיקי העתונות (1997, ירושלים: משרד המשפטים). המלצות "יזעדת צדוק" לא יושמו, והדו"ח כולו נגנו למעשה.
107. L.W. Hartman, (1987), "Standards Governing The News: Their Use, Their Character, and Their Legal Implications," 72 Iowa Law Review, 637.
108. דנ"א 7325/95 ידיעות אחרונות ואח' נ. יוסף קראוס, פ"ד נב(3) 1.
109. יצוין, כי החשש מ"האפקט המצנן" היה אחד היסודות בפסיקת בית המשפט האמריקני שביטל את כללי זכות התגובה, כפי שנקבעו על ידי רשות התקשורת הפדרלית זה.
- (FCC). וראו לעניין זה הערה 26 לעיל.
110. ע"א 5653/98 אמיליו פלוס נ. דינה הלוי ואח' (טרם פורסם). פסק הדין ניתן ביום 16.8.01.
111. א. ברק, (1997). "המסורת של חופש הביטוי בישראל ובעיותיה". משפטים, כ"ז, 223.
112. ת"פ (ת"א) 360/96 "ידיעות אחרונות" נ. פרקליטות מחוז ת"א ואח'. תק-מת 1668, (4) 98.
113. בפסיקת מועצת העתונות נקבע שניתן לפרסם כתבי בית דין, כגון כתב תביעה, גם כאשר טרם הוגש כתב הגנה מטעם הצד השני, ודי בכך שיצוין ש"טרם הוגש כתב הגנה" (תמ"ה: 66/1992 - ראו הערה 82 לעיל). עם זאת, בנוסח המעודכן של תקנון האתיקה המקצועית של מועצת העתונות משנת 1996, נקבע כי "אם טרם הוגש כתב הגנה תינתן ברגיל לנתבע אפשרות לפרסום הוגן של תגובתו" (סעיף 103א). למרות שיש בקביעה זו משום שלילה של תנועה המקובל בעתונות להסתפק בנוסח הלקוני של "טרם הוגש כתב הגנה", נמנעה מועצת העתונות, גם כאשר הוגשו לה תלונות, מלהעמיד לדין עתונים ועיתונאים שעברו על סעיף זה, כלומר - פרסמו דיווחים על הגשת כתבי תביעה אף מבלי לציין שטרם הוגש כתב הגנה.
114. ת.א. 172/89 - ראו הערה 104 לעיל.
115. ואכן, ועדות הבידור ובתי הדין קבעו לא אחת, כי בכתבה המסתמכת על פסק דין, אין צורך בקבלת תגובתם של בעלי הדין, ראו למשל: תמ"ה 75/1993: הארגון למימוש האמנה לביטחון סוציאלי (ישראל-גרמניה) נ. "ידיעות אחרונות", פורסם ב: מועצת העתונות בישראל (1996): בית הדין לאתיקה: לקט החלטות ופסקי דין, עמ' 6; תמ"ה 83/1992: ד"ר גרעון ביאליסטוק נ. "ידיעות אחרונות" ואיתן מור (א"פ); תמ"ה 4/1987 - ראו הערה 65 לעיל; תמ"ה 50/1999 - ראו הערה 79 לעיל.
116. ת"א 2528/00 (ירושלים) קרפין נ. מעריב הוצאת מודיעין בע"מ ואח' (טרם פורסם, פסק הדין ניתן ביום 28/11/02).
117. Limor and Gabel, 2002 (הערה 14 לעיל). אין להתעלם, כמובן, מכך שכל אחד משני התקנונים - תקנון האתיקה של מועצת העתונות ו"מסמך נקדי" - יצאו, כפי שצוין לעיל, מתוך נקודות השקפה שונות, ואף מנוגדות, באשר למקור החיוב של הזכות.
118. מאמר זה מבוסס, בחלקו, על דברים העתידיים לראות אור בספר על פסיקת מועצת העתונות בנושא זכות התגובה, שבו יתפרסמו כל פסקי הדין של המועצה בנושא זה.